

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 297

Title Bhāṭṭa Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 297 Subject : _____

Title : Bhāṭṭa Dipikā

Author : Khāṇḍadeva Scribe : _____

Date of the work : _____ Date of the Ms. : v.s. 858

Place of the work : _____ Place of the Ms. : _____

Size : 10" by 4.4" Extent : 98 foll

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : _____

भा.
२

त्वाभावात्तत्रात्रवाग्निपदस्थानेसूर्यादियदप्रसोपेपिअवशिष्टमंत्रस्यप्राक्तत्वाजयायान्तस
तोत्तस्येतिशब्दानुपपत्तिःएवंचयत्रप्राक्ततत्रकस्थानेजगत्तरस्योहस्तत्रोहशब्दोभाक्तइतिध्ये
यंअथवास्तुतदनुगोधोनतस्येतिपदंप्राक्ततत्कार्ययन्नान्यतरपरिमितिसंक्षेपः।सचोहःप्रा
क्ततपदार्थानाप्रकृतौपदुपावच्छिन्नोद्देश्यसंबन्धित्वेनविधानंतदुपावच्छिन्नसंबन्धित्वेनैवाति
देशेसिध्येत्तन्नतुस्वरूपेणैवातिदेशोत्तयात्वेअग्निपदस्यैवातिदेशेनसौर्येतस्यैवाहवादिप्रयो
जनान्तरकल्पनयाप्रयोगोपपत्ताहहामायत्तेः।अतएवोपकारपक्षभावेनपदार्थानांविक्ततावति
देशःप्रकृतौनिरूपितरूपाणामेवविविक्ततावतिदेशइतिशब्दमेवस्येतत्तदिहोयोच्चातत
याकिंप्रोक्षणावद्यातादीनामग्नेयेजुषंनिर्वयामीत्याहवग्यादिपदानांचप्रकृतौव्रीहिल्लान्त्या
ववच्छिन्नोद्देशेनविधानंततश्चव्रीह्यादिप्रयुक्तस्तथाप्यवसाधनत्वाच्चसिन्नोद्देशेनात
ताश्चापर्वप्रयुक्ताइतिधित्यतेव्रीह्यादिप्रयुक्तत्वेषामावेत्येसौयेवाव्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्ष

राम
२

णादीनांलोपएवतत्तहः।अपर्वप्रयुक्तत्वेतुश्यामाकादीनामपित्तदुपावच्छिन्नत्वात्तसिध्य
त्यहः।तत्रयत्रापिआशुपकारकस्थलेनश्रुतमुद्देश्यतावच्छेदकंतत्रापिकरणानुग्राहकाकां
क्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षात्मकप्रकरणेनयागागतयेवप्रयाजविधानानासागविशेषत्वेमेवो
द्देश्यतावच्छेदकंनत्वपूर्वत्वंसमप्राधान्यापत्तेः।नचैतावतायाहित्यवत्त्वापत्तिः।अनुवादस्यसंक्षि
प्तंभवेसंनिहिततगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्तन्नवातिदेशोच्छेदः।अप
र्वविशेषार्थत्वेइवआग्नेयाद्यर्थत्वेपित्तदुत्कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्थानायनेसौर्यधर्मतिदे
शोपपत्तेः।अतस्तेषागप्रयुक्ताएवतत्तदकिमुवक्तव्यंयस्यैवादि संयोगेनैवप्रोक्षणादिप्र
वणाद्व्रीहिल्लान्त्यादि कमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति नवव्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वेधर्माणांआनर्थ
क्यंतेषांप्रपिअग्निवत्फलवत्त्वेनतदभावात्तन्नचाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्तमप्रमाणभा
वेनतदभावेपिव्रीह्यादीनांप्रोक्षणीदित्यतिरेकेणापिजायमानतद्यानर्थक्यापत्तिस्तदव

भा. ५
३

स्यैवेतिवाच्यं-एतादृशानर्थक्यपरिहारांर्थप्रोक्षणादिविशिष्टब्रीहिरागमेवकल्पितवाक्यान्त
तरेणयागार्थत्वस्यापर्वीर्यत्वस्यबावोधोपपत्तौनिषादस्ययत्तिन्यायेनब्रीहिपदेपचादिसाधार
ण्येनापर्वसाधनत्वस्यसायांप्रमाणाभावात्-अस्तुवाब्रीहिपदेचसशातथापित्वाद्यवादुपस्थि
तत्वाच्चविजातीययागसाधनब्रीहत्वादिकमेवत्वस्यतोनत्वपर्वसाधनत्वं-नचयागस्यापिनिज्ञा
तोपायत्वेनप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापिजायमानत्वादानर्थक्यपत्तिः।यागत्वावच्छिन्नस्यापर्वत्व
वच्छिन्नस्येवजायमानत्वेपिविजातीययागत्वावच्छिन्नस्यप्रोक्षणादिव्यतिरेकेणाजायमानत्वे
प्रमाणाभावात्।नहिआग्नेयत्वावच्छिन्नप्रतिकाचित्तामाग्नीषसास्ति।येनतज्जन्मव्यक्तौआ
ग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत्-प्रोक्षणादेरेवतविधानत्वेनतत्सामग्रीत्वान्नव्यतिरेकेणातदुत्पत्तौ
प्रमाणाभावेननयारस्वरूपार्थत्वेआनर्थक्यंप्रोक्षणादीनाम्।अतएवाशुदुष्यकारकाणांप्रपिपा
गस्वरूपार्थत्वेनानर्थक्यमितिप्राप्तेपद्यपितावद्विजातीययागसाधनत्वमेवप्रोक्षणादीनाम्

राम-
३

देश्यतावच्छेदकं तथापि अपर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या तत्र तत्र ब्रीहत्वादिकं प्रविष्ट
मिति श्यामा केचपितत्सत्त्वाद्दहसिद्धिरनिवार्यवावस्तुतस्तनविजातीययागसाधनत्वं तथा
विजातीययागव्यक्तीनामपिव्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यनर्गतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति
इवत्वाद्यवच्छिन्नस्य लोकतएवकारणत्वावगतेः सामग्रिवशेन ब्रीह्यादिद्रव्यविनापि द्रव्या
तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीनामप्यत्रैवाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थात्वात्तच्च
सामान्यसामग्र्यविशेषसहिताया एव कार्यजनकत्वमियमः अयत्र तथात्वेपि प्रकृते तथाक
ल्पनायां प्रमाणाभावात्। तदेव दहकृतादहकरोत्तव्यतिमितिलिङ्गानुपपत्तेश्च अतएव अन
येवरीत्यापकृष्टाप्रतिपक्षपाद्यफलजोनिपमविधित्वंब्रीह्यादिविधीनामुपपाद्यते प्रतिनिधि
श्च अतो द्रव्यतत्संस्कारविधयः सर्वे अपर्वसाधानीभूतविषया एव व्यापकीभूतापर्वत्वाव
च्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना कारणत्वस्य लोकतो अकृष्टत्वेन निरुक्तप्रतिवेद्यानापत्तेः। आशुदुष्य

कारकाणामप्यन्यैवरीत्या अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंघादकत्वं दृष्टव्यं ननु यागार्थत्वं आन
 र्थक्यपत्तेः। यागनिर्णययोग्यतासंघादकत्वञ्च नैवाध्याययन्त्रिंशत्विद्यातो वेत्यादिसंघादौ स्त
 भे। यत्तु व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः। शाब्दबोधेन सहाया अनंगीकारात्-पश्चा
 त्निष्ठादस्य पतिन्यायेन प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पन
 मित्युक्तं तत्तासरादेस्तज्ज्ञानादस्य वा व्रीहित्वो वच्छिन्नभावकत्वे अयोग्यतानिश्चयस्य प्रति
 बंधकत्वाच्च दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणांगीकारात्प्रत्युक्तं अतो व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधन
 त्वावच्छिन्नत्वस्य तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अयं प्रयुक्ता एवेति सिद्धः। स्यामा
 कादावहः। न चैवमपि धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वा हीनामपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वादिकृतौ
 तदभावे भेदनाभाव इव धर्मा लोपायति। यच्च क्वचिन्मावेन व्रीहित्वा हीनं निमित्तत्वे प्रमाणाभा
 वात्-वस्य प्रमाणा रीत्या उद्देश्यता वच्छेदककोरावप्रवेशेनात्तथाप्येकत्वा स्याप्यभावाच्च। अतए

वा पूर्वमपि निमित्तं-अस्यैव तत्वात्तिमित्तत्वं वस्तुतस्तु फले दृश्या अनुष्ठापकत्वे पिर
 तस्यासिद्धस्यानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात्कलीभूता पूर्वमपि निमित्तं-अनयेव वदि
 शा यागत्वस्याप्यारुप्यकारकस्य ने निमित्तत्वं प्रत्युक्तं-अतो बाधकाभावात्सिद्धत्वे वाहः। या
 निचात्र मत्ते अने का निवर्णी कानि कृतानि तानि पुनरुक्तत्वादन्यप्युक्तत्वाच्चोपेक्षितानि म
 त्कारेस्तु ग्रंथे व्यानरीकृततया कृतानीति ध्येयं॥ संस्कारे॥ अत्र मत्ते संनिघत्योपकार
 केषु पूर्वमुक्तपदवीर्थत्वं विभिरेभिरधिकरौ राक्षिप्यसमाधीयते तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अ
 ग्निमाधिकरणद्वयेचलिंगश्रुतिसंयुक्ते योरिविवेकः। तदिह दर्शयामीमां सप्रकरतो श्रुते
 प्रोक्षिताभ्यामलख्यसप्रसत्ताभ्यामवहेतीत्यादौ प्रोक्षणात्प्रापूर्वार्थवाक्येन तस्यावधारणार्थ
 त्वावगमेन प्रकरणात्प्रादुर्भावकल्पनानुपपत्तेः। नच निष्ठाप्रत्ययोक्तैरलख्यसमुप
 लोद्देशेनैव प्रोक्षणात्प्राव्रीहीनोऽस्य तत्तिवत्विधातात्वं वाक्येनापि तस्यावधारणार्थत्वं। हि

भा०

५

नीयावन्निष्काकर्मत्वस्यविशेषतयानुक्तेः कर्मत्वस्यद्वयोपसर्जनत्वप्रतीत्यातयोस्तदेष्वन्ता
नुपपत्तेः। अतश्च प्रोक्तमात्रास्यार्थकतदंगन्यायेनोत्तरवत्सत्ययोरवतारेपिवाक्यवत्वात्
देशेनैवविधानाअस्त्वोत्तरासादवेवावतारेप्रमाणाभावात्प्रोक्तास्ययदश्रुत्यातद्वत्त्वे
पितृतीयायाअन्यसाधनीभूतयोरेवतयोःप्रतिज्ञेप्रोक्तस्यापिपदुत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोः कार्य
तदर्थत्वावगतेखयातार्थत्वसिद्धिः। सर्वथानापूर्वीर्थत्वेनैवपश्चनुर्नखावपत्तानामि
त्यादाववधातस्योत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्भावात्तत्वेप्युनप्रोक्तानामितिप्राप्तेपूर्वीधिकारणोक्त
रीत्येवावधातस्वरूपेऽत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्भावात्तत्वेप्युनप्रोक्तानामितिप्राप्तेपूर्वीधिकारणोक्त
त्वावसायाहोपपत्तिरित्युक्ततदनुपपन्नंआक्षेपप्रकारस्याधिकस्याभावेनयोनरुक्तापत्ते
किंचप्रोक्तानातावदवधातोदेशेनविधिपत्तोदत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्विशेषसाधनेनैवप्रतिज्ञे
नह्यस्यप्रधानत्रिषान्ययोव्युत्पत्तौपिमुनिषाक्षितक्रियात्वपरव-नापवधातसाधनाभूते

राम०

५

त्तरवत्सत्ययोदेशेनविशिष्टोदेशापत्तेः। उत्तरवत्सत्ययोर्विशिष्टयोः। अतश्च पूर्वोददेशपत्ते
एकप्रसाराभागायत्ते। अतो नैवपूर्वपक्षः संभवी। अपितुविध्यतत्प्राप्तवद्वातानुवादेनार्थात्
भवत्याप्तिकपोरपिउत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोः पूर्वपक्षसमीकारेणप्रोक्तानाविशिष्टयोर्विधावार्थिकेनवि
शेषणाविधिनेत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्विशिष्टयोर्विधावार्थिकेनवि
धनत्वेनवेतिविचारः कार्यः। सोपिचतस्रभवेद्यदिसकलपौरोडाशिकपात्रसाधारणेनप्रोक्तानावि
धिर्नस्यात्तत्तत्तदस्तिउत्तरावनिपात्राणिप्रोक्षतीतिविध्यतरेणतत्प्राप्तत्वात्तद्विमीमांसकम
तेयौराशिकपात्रप्रोक्तानाभावः। संत्राभावस्येवपरंतुतीयेसाधनात्। अतः प्रकारान्तरेणप्राप्त
स्यार्थस्यापमनुवादेभ्युत्पत्तिरित्युक्ततयोत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्विशिष्टयोर्विधावार्थिकेनवि
धेयतादोषायात्रतद्वद्विवादेवाच। यात्रप्रोक्तानाविधिनेत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्विशिष्टयोर्विधावार्थिकेनवि
तत्पूर्वीधिकारणन्यायेनैवोत्तरवत्सत्ययोरुक्तयोर्विशिष्टयोर्विधावार्थिकेनवि

भा. ८
६
साक्षादपि तु यागपुरोडाशव्रीहितदवधानाद्वारिकेव प्रयोजकत्वापर्ययायातत्र चातिप्रसंगपरि
होराय साधनतावच्छेदकस्य पागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वावधानत्वादेरपि विवक्षोततद्व्यापारक
साधनातामात्रस्यैव वेति चिंतायां व्यापारवह्निगमनाविरहे सा साधनतावच्छेदकस्यापि विव
क्षा इतरथा यावदावतिप्रसंगोपपत्तेः। अथ वा साधनताया अवच्छेदकं पि नां विरूपपितुं प्रश
क्यत्वात्तदेव विवक्षितं न तु व्यापारस्तं विनापि साधनताया सत्वेन निरूपयितुं शं क्यत्वात्तत्र अत
श्च न स्वेषु अवधानत्वाद्यभावात्प्रोक्षणाववयवपि श्रुतस्योत्पलत्वेत्वादेरपूर्वसाधनत्वत्
होरापि पिकतपोयसीरात्वादिविवक्षा स्यात्तद्याप्यतरेलिकानां साधनतावच्छेदकानां याग
त्वप्रभृतीनां विवक्षा दुर्निवारैवेति प्राप्तेः पूर्वनिवृत्त्यर्थं ता निरूपितकारणा तादिसंज्ञाया मभि
प्रसंगपरिहाराय मध्यवर्तिनपाठित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारसत्वे विवक्षारो न तु साध
नतावच्छेदकस्य तस्य कारणा तायाप्युपस्थितेः। अतएव पत्रमध्ये यागा हो न व्यापार

सत्रकारणतायावद्व्यंग्यादिकतयाविवक्षणीतदवच्छेदकस्यगौरवात्तदप्यधादितंचैतको
स्तुभेतिषामर्थधिकारोविस्तरेण। अतोवद्यातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेपुप्रोक्षणासिद्धि
ति॥ ॥एववा॥ ॥एवंतावदुद्देश्यस्वरूपेअर्थक्यप्रसक्तौअपर्वसाधनत्वत्वसतोत्पत्तेतत्र
किंप्रधानजन्यापर्वमेवत्वस्यतेतुतांगजन्यमपीतिचिंतायांयत्रतावदवद्यातप्रोक्षणादोनवी
द्यादिजन्यमध्येपूर्वतरंतत्रप्रधानजन्योत्पत्त्यपर्वसाधनत्वत्वसणाअविवादेवपुत्रत्वदृष्ट
र्थसंश्रियलोपकारीषुप्रोक्षणादीसणीयादिषुस्वजन्यादृष्टमस्तितत्रापितरेणानामुत्पन्ननाही
नापावत्यावाकामयाततावत्यादीसणीयायामनुब्रूयादित्यादीनांचस्वरणोद्देश्यसोमासज्यो
तिषोमाद्यत्यत्यपर्वसाधनत्वत्वसणायातदर्थत्वमेवनतुप्रोक्षणादीसणीयादिजन्योत्पत्त्य
वार्थत्वंतस्मिन्नपिकवत्वाभावेनानर्थक्यादितिप्राप्तेसमात्फलवत्वाभावेपिपरंपरंयाऽग्निवत्य
त्वत्वोपपत्तेः। अंगापूर्वीणामप्यनिजीतोपापत्वेनस्वागाभावेनिष्पत्तौप्रमाणाभावादेगाए

भा-६
७

वस्वरूपे पानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वलक्षणाया अपि बाधकाभावात्प्रधानापूर्वीर्यत्वबादिना
पि चोपापूर्वीणां प्रतिप्रसंगापरिहारार्थं ह्येतत्त्वमवश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वीर्य
तगमने प्रमाणाभावात्तत्त्वज्ञितलक्षणाप्रसंगाच्चरित्युपस्थिते ही सरीयाद्यप्येव साधनत्वमे
व ही सरीयादि यदैतत्त्वमिति तद्धर्मस्तत्प्रयुक्ता एव अतएव राहुपकारकाणां ग्राह्या मप्य
भिक्रमणप्रादीनां प्रपाजदैव सादिना पूर्वीर्यत्वमेव न तु दर्शज्योतिषो माद्य पूर्वीर्यत्वं अव
हिता पूर्वपानर्थक्याभावात्प्रयोजनं ज्योतिषो मविकारने गभक्तयशुषमेणादिद्रव्यकेणु
या कारणादीनां महाभावात्करणं पूर्वपक्षे ज्योतिषो मा पूर्वस्थानाय न्नापूर्वीभावेन प्राकृतका
र्याभावात्सिद्धोत्तेत इति इष्टं एवं संबद्धै सधर्मनतिदेशोपि पूर्वपक्षप्रयोजनं संघे पां यत्
भाष्यकारेणाश्वमेधे त्रेधा तव्या ही सरीया भवतीति वचने न ही सरीया कार्ययजमानसंस्कार
रविहितायां त्रेधा तव्या पा पूर्वपक्षे ही सरीया धर्मप्राप्तिः सिद्धोत्तेत प्रसिद्ध त्रेधा तव्या धर्मा एव

राम०
९

तिप्रयोजनमुक्तं तन्न पूर्वपक्षवत्सिद्धोत्तेपि पाना पत्नौ बाधकाभावात्स्यदित्यस्यानापत्त्यविदे
शापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि वलवस्वस्याप्येव साधितत्वात् नानातिदेशेन प्रसिद्ध त्रेधा तव्या ध
र्मा एव तेषां शोकोत्तस्तत्त्वपूर्वपक्षे पितृत्वं वस्तुतस्तु नेयं त्रेधा तव्या प्रसिद्ध त्रेधा तव्या तः कर्मत्तरं
सत्यप्यनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकाया एव त्रेधा
तव्या पायजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकांक्षाविरहेण कस्यानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ॥ फल
देवतयोश्च ॥ ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसंबंधित्वेनोदेश्यतायाः क्वचित् असिद्धसमाधानार्थमिदम
धिकारणं दर्शयतीति सा योग्यताः सुवसुवामनेति स्वर्गप्रतिपादको मंत्रो ग्रेहमर्जितमनूज्य
धर्मित्यादिश्चाद्यादि प्रकाशको मंत्रः अतः तयोश्च सर्गत्वाग्रित्वादिनैव स्वर्गाग्नौ कल्पश्रुता
बुद्देश्यता उपस्थिता त्वान्न तत्र अपूर्वसंबंधित्वेन । मुख्यशब्दार्थो विनियोगस्योत्सृजितया सा
धितत्वेन तेन रूपेणास्वर्गादिपदैरनभिधानात् तव स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यतया सा सात्त्विक

भा.र.

2

पस्पतस्यानिर्ज्ञातोयापत्वाविशेषेणान्ततदर्थत्वेचैयर्थ्याभावात् मंत्रजन्यप्रकाशनं चातिरेकेणार्थान्नत्वत्तिरिति नृस्वर्गोपितुल्यं च देवतायामपि मंत्राभ्यतिरेकेणोच्यते यत्तु प्रधानमात्रादेवोत्पत्तिसिद्धेरनर्थक्यं अपूर्वेपितुल्यं प्रयोगविधिना सर्वंगसाहित्यावगते मंत्रजन्यप्रकाशनमर्थवादेति हासादिवशात्सात्यमप्यपूर्वत्वजनीतदेवताप्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मंत्रजन्यप्रकाशनमवतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वं अतएव लिङ्गकल्पविनियोगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादाश्रयीभूताग्रेवतत्वेनोद्देश्यतानत्वपूर्वपदेवतात्वेनेति नैसर्ग्योद्भवत्ववर्चसस्योद्दिष्टोद्भूतिप्राप्तनतावत्सर्वेषामेवावद्यातादीनामपूर्वार्थत्वमप्युपस्वर्गार्थत्वं शंकिं तशंकीं ब्रीह्यादिपदेन प्रत्यासन्नत्वातेषामर्थधिकाराभ्यायेनाग्रेयाकृत्यत्पूर्वसाधनत्वस्यैव तद्वशात् एवमपूर्वमीकारेण देवताप्रसादार्थत्वमवद्यातादीनामिति राकर्तव्यं देवताप्रसादस्यापूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् तद्वद्वत्तमंत्रस्यैव पिबनस्य

साम०

2

गीर्वाणस्य स्वर्गीयत्वसंभवः। तद्वि किं दर्शस्तस्मात् स जन्यस्वर्गीयत्वं प्रत्येवमं न जन्यप्रकाशनस्या
पयोगात् तत्स्वर्गीयत्वं तत्र प्रतिपाद्यः। तथात्वे दर्शपर्याप्तमासो गत्वा भावात्सा मान्यसंबंधबोधकप्र
माणाभावेनालिङ्गकल्पश्रुतेरवाकल्पनेन स्वर्गीयत्व एव प्रमाणाभावात्। न च स्वर्गाधिकार एव
सामान्यसंबंधबोधबोधकप्रमाणं स्वर्गस्य यागाख्य करणेनैव निराकांक्षतया तदधिकार
स्याकल्पकत्वात् न च मंत्रस्य प्रयाजनाकांक्षपैव वलिंगो न श्रुतिकल्पनं वाचस्तोमे विनियो
गे नैव तत्स्यतिराकांक्षत्वात् अतएव लिंगमात्रेणापि न श्रुतिकल्पने याके समर्थस्यापि देवतत्त
स्याकांक्षाभावे विनियोगादर्शनात् नान्यत्। तथात्वे हि दर्शपर्याप्तमासजन्यस्वर्गीयत्वं नो न स्वर्गीयत्वा
दिनोद्देश्यता अतिप्रसंगान्न नापि दर्शपर्याप्तमासजन्यस्वर्गीयत्वेन तस्यापर्वद्वारकत्वेन गुरुभूत
त्वात् किंतु विजातोपापपूर्वसंबंधित्वेनैव। अतएव संत्रिपत्यापकारकत्वेपि स्वर्गप्रत्यासन्नत्वा
दपर्वमपि परमापर्वमेव न त्वन्तरापर्व उद्देश्यता वक्तव्यं ककोपि प्रविष्टं स्वर्गीयत्वस्य तत्रो हि

भा. ८
८

त्वादिव देवा प्रवेशो गौर वात्- अतश्चैवं मंत्रसिंहा कल्पश्रुतिः अनेन मंत्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वसाध्यं संस्क्रियं तदिति शक्तिजन्यबोधश्च वस्तुतः स्वर्गत्वप्रकारकः स्वर्गविशेषक एव
हारता यो शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविशिष्यः न तु अपूर्वसंबंधित्वप्रकारकः तथा त्वे शक्तिजन्य
त्वानुपपत्तेः अतएव ब्रह्मवर्षसादोद्वारा भावात् स्वर्गपरमोपे शक्तिजन्यबोधसिध्यर्थं ब्रह्मव
र्षसपदेहाः इतरथा प्रकृतावेव ब्रह्मसाया स्वर्गपदेना पूर्वसंबंधित्वप्रकारकबोधजनने ब्र
ह्मवर्षसस्यापितेनैव रूपेण बोधापत्तेरुहा उपपत्तिः अतएव च पुत्राद्यर्थदर्शपरिमाणसंप्रयोगो
पि मंत्रलोपः तत्रापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः अतएव च मुख्यार्थमंत्राणां
विनियोग इत्यप्युपपन्नं शक्तिजन्यबोधेन वा पूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानात् तस्य संस्कार्यत्वं इहे
श्यत्वापरिपार्यमानुपपन्नं तादृशबोध्यस्य च स्वजन्यश्रद्धाजन्मादृष्टद्वारा परमापूर्व एव फलं
तत्तत्तन कूलयोग्यता ज्ञानतात्पर्येण उपयोगेन तत्तत्त फलत्वादेकत्वात् तथा त्वेसमप्राधान्यापत्त्या

ताम.
८

प्रकरणा बाधाय तत्रैतियाद्यमत्र विस्तारवत्प्रकाशकमंत्रेष्वपि स्वतंत्रं नानिप्रका
शनार्थत्वस्यानुपपत्त्या सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणा भावाच्च पूर्ववक्तृकल्पनानुपपत्तेरवश्य
मात्रेण संबंधं निप्रकाशनार्थत्वे च कल्पनीयत्वात् आग्नेयस्वस्यैवानर्थको न प्रत्यासन्नत
यात्तदुत्पत्त्यपूर्वपदेव तात्वेनैवाग्रादिरेक्ष्यत्वकल्पना न न प्रसादाश्रयत्वेन प्रसादस्य परमा
पूर्वजन्यजन्यत्वेन विप्रकृष्टत्वात् तद्देवप्रयोजकत्वानुपपत्तेः अतएव नागित्वादेरपि इरेक्ष्य
तावच्छेदककोटिप्रवेशो गौर वात्- एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनेपि
ऊहसिद्धिरप्रत्यक्षैव परंतु प्रसादसामान्यश्रयत्वात् सामिहोत्रादावतिप्रसंगात् नोद्देश्यतावच्छे
दकत्वं आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाद्यः अतश्चात्राग्नेये
न मंत्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वपदेव तां संस्क्रियं तदितिसिंहा कल्पश्रुति
कल्पयित्वा इह सिद्धिः पूर्ववदुपपादनीयाः उपयोगोपि निर्वर्त्यादिमंत्रेषु सति दार्ष्टन्याज

भा. २
११

संफलं भवत्वित्याकारिका इयं ते तदा देवतानामप्रमोद्ये च त्वस्यार्थवादे प्रतिपादनाद्वैवाह
ग्रीष्मोमीपाद्यकारोपि फलपत्तिः। अर्थे तस्यार्थवादत्वे मेमेवाभ्युपगम्यतादृशमहाप्रसाद
स्वविज्ञातीयेच्छात्वेनैवापूर्ववादिन इव विज्ञातीये फलत्वावच्छिन्नं प्रतिकारणात्। अत्रोत्तरप्र
सादानां च विज्ञातीये तत्र हि छात्वेनैव महाप्रसादं फलं च प्रतिकारणात्। कारणात्वाच्चेदक
संबंधश्च स्वजनकयागसमवायित्वं कार्यतावच्छेदकसंबंधश्च फलांशसमवायः। नातः क
र्तृतरे फलपत्तिः। अत्रोत्तरप्रसादमहाप्रसादयोः। परस्परं कार्यकारणभावप्रत्यासत्तिस्तु भय
उत्तजनकयागसमवायित्वमेव देवतानिष्ठमेव वात्तं कार्यकारणभावमंगीकृत्य समवाय
एव प्रत्यासत्तिरिति चेत्। संबंधगौरवस्यैव होयत्वात्। यागनिष्ठकारणात्तानिरूपितकार्यताद्य
दकसंबंधस्य भवता प्रवृत्तमशक्यत्वाच्च मन्मते तत्सर्वकार्यकारणभावानो समवायश्च संब
ध इति तात्पर्यं वा एते न प्रसादो नाम स एव विशेषज्ञस्य पिपस्तु प्रत्युक्तं न च स्य गौरवस्य

सम०
११

र्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे सिद्धे फलमुखत्वमिति वाच्यं। अर्थवादस्य स्तावकतयाप्युपप
त्तौ स्वतस्तत्कल्पकत्वाभावात्। व्यापारापेक्षायां त्रिसत्रन्यायेन तदा च कथं तत्कल्पनया त
स्य व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य कारणात्वाद्यदितत्वेन न स्याः संबंधा वगमपर्वकत्वात्
बंधगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तेः। अतो ये तावत्तसा ही ही प्रतिपादकामंत्रस्ते देवस्य त्वादि
मंत्रवदेव प्रसाद इति विशिष्टदेवताप्रकाशनार्थः संतो विशिष्टांशे प्रकाशनस्यानुसर्थात्वा
न्नानुपपत्ता। वैशिष्ट्यद्वयकसंबंधश्च तद्वदेवाहोर्थावा अत्रोत्तरे चेत्यन्यदेतत्। अर्थवादो
श्च तेनैव संबंधेन स्तावका इति ते ध्यपिन स्तुतिवत्सरातो न्याका वि। ह्व कसरा। अस्तु वा सा
तथापि विधौ गौरवापत्तेः स्मानहोषः। न चैवं विध्यनपेक्षितत्वात् अर्थवादिकप्रसादाद्यकल्पने
पितृसराया प्राशस्य तात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासत्तिप्रमाणां तद्विरोधे स्वशक्यार्थे पिप्राभा
रायाभ्युपगमादिग्रहभोगप्रसादादिस्वीकारादपवातरवप्रसादस्वीकारात्प्रतिवाच्य

भा. ८६
१२

अन्यतात्पर्यकस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रमाणयोगात्। अन्यथा शब्दपुरुषातात्पर्यकेषां प्रवेशयेत्।
दोषरान्नमोन्नतिवि। चतिततात्पर्यके मरुं भुक्त्वा होच प्रमासांत राविरो धात्वशब्दार्थे पि प्रमा
सापपत्तिः। अतः सक्तदुहरितस्यने कार्यवोधकत्वाभावनिघमानरोधेन शास्त्रवोधत्वावच्छिन्नप्रति
तात्पर्यज्ञानस्य कारणात्वा नुसंधेन वार्थवादनां शक्यार्थे प्रमासाणानुपपत्तेर्न देवताविग्रहसिद्धि
कारः। न च तथापि शक्यार्थविशिष्टाशस्य एव लक्षणा पार्थवाद्यनां तात्पर्योद्दिशेषां शेषे पि प्रमा
सापपत्तिः। तस्य तावच्छेदके गौरवाय हे। अन्यथा विहितार्थे रपिति वक्ष्याय शास्त्राद्वा ज्ञायतिः।
अतः कथमपि निविग्रहसिद्धि कारः किं शक्यमात्रं देवता अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधेन तने
चेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते न तु विग्रहसिद्धिमानः। उपासनासंपादनात्मात्रमाहर्षं तस्येति ज्ञेयं
निमतनिष्कर्षः। समत्वे वदता पि वारी दुष्यतीति तत्र हरिस्मरणा मेव शास्त्रं ॥ ॥ इत्यस्य
॥ ॥ अत्र मत्वे इत्यसंख्या हेतुसमहायानी यत्र क्त्वा इदं शेष तात्त्रव्रीहि त्वादिनैव नत्वपर्वसा

राम
१२

धनत्वेन प्रकाशो न श्रुतिसंकोचा योगादित्याशंक्यस्वरूपे आनर्थक्या यत्रैरपर्वसाधनत्वे
नेति सिद्धातिता तत्र व्रीही श्रोतृतीति द्वयोदाहरणस्य च तर्होत्रायोसीमासीति सप्तम्योदा
हरणस्य च कथंचित्संभवेयि संख्योदाहरणस्य त्रीन्यरिधीनिति मंत्रस्वागमः सुवरिति मंत्रवदुप
र्वसाधनी भूत परिधीयता प्रकाशार्थत्वं स्पष्टत्वात्तु दाहरणात्वमीति वात्तिककारेणोक्तं
तथा हेतुदाहरणेपि यत्र अर्थेण ज्ञेयते न स न क्रियते इति अनकरता त्वहेतुना तस्य व्याप्य
त्वाच्च प्रमाद्यप्यस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनादनुकरणोद्देशेन होमासंस्कारकेतया वीधीयत
इत्याशंक्य तृतीयया होमप्रतिश्रुत्येकारणात्वात्तु तेन सत्रक्रियते इत्यस्य वार्थवादत्वा
दी प्रोयमा रादुपकारकोपार्थ इति विचारितं तद्व्याप्यस्यापि जुक्तादेः कृतं प्रति प्राधान्यादर्शना
र्थवादत्वस्य त्वेव अधिकारोऽप्यपि तत्वादेतद्विचारस्योदाहरणयोगित्वाच्चोपेक्षितं। किं त्वसर्वस्यै
वाप्यविचारस्याधिकारो न गतार्थे ज्ञेयमथा च रपितो यद्यपि यजकमीतं सत्रेण संनिघ

यविशिष्टययोधिकारणकरध्यानयनस्पविहितस्यप्रयोजनायेसायांडदेश्यवाचकंसामर्थ्यास
 यस्यायदमनुमीयतेतथापिमंत्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविशिष्टययोवाच्याप्रिज्ञाया
 समभिवाहृततच्छब्दवलेनयययएवोदेश्यत्वावगतेस्तन्निष्ठविज्ञातीयापर्वसाधनत्ववा
 चिपदस्यैवकल्पनान्नत्रश्रुतपदेत्सराणीतीतिध्येये॥॥देशवहं॥॥सोमेत्सरावारायायज्ञस्य
 तस्माद्यत्किंविंत्वावीनमग्नीषोमीयातेनोपांशुचंतीतिश्रुतत्रोपांशुत्वंकिंज्योतिषोमसंवध्य
 ग्नीषोमीयाभागाधर्मसनत्तदीपपरमापूर्वप्रयुक्तंउताग्नीषोमीयप्राक्भागवत्तितनसदार्थ
 धर्मसनत्तज्जन्मावातरापूर्वतपुक्तमितिचित्तायांविधेयेऽपांशुत्वेऽदेश्यसमकस्तव
 छब्दइत्यविवादेसचपर्वप्रकातअग्निषोमीयग्रागभागमेवयामशती।ननुपदार्थनप्रा
 चीनशब्दस्याक्त्यधिकारणन्यायेनप्राक्भागमात्रावित्वात्एकवचनप्रयोगेणभागस्य
 वेतदुक्तस्यतच्छब्देनप्रामर्शश्चातरावेकैवेननच्छब्देनोदेश्यसमर्पणात्सर्वपक्षेसिद्धीते

वाग्नीषोमीयादेर्विशेषणत्वेपिनविशिष्टोदेश्यतत्रचभागंप्रतिअग्नीषोमीयोवधित्वेनविशे
 षणामज्ञस्यछप्रगतिरित्येवमर्थोगीकोरात्सराशब्दस्यैवविशेषणायज्ञशब्दः।तथापिप्रक
 तत्वाभागेपज्ञसंवध्येववआवश्यकंचेदेसिद्धातिनोपिअग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राक्भाग
 वर्तिपदार्थत्वस्येवतन्मतेदेश्यतावच्छेदकत्वात्तत्रवपदार्थानाननुक्तेर्ह्येववाच्यामीमि
 यावधिकयज्ञप्राग्भागात्वमेवोदेश्यतावच्छेदकंतेदवच्छिन्नोदेशेनोपांशुत्वविधिः।भयाच्चा
 योपश्रुत्वस्यसाक्षादसंवधात्तदार्भकपदार्थोग्रामंजराणांद्वारत्वंयोग्यतावक्तव्यम्यदेश्यस्यच
 भागस्यस्वरूपेआनर्थकोप्रसक्तेभागजत्यापूर्वसम्भवेप्रामाणाभावाहीसराणीपावाह्रियमन्य
 पासंभवेनभागाजसंवधियज्ञजयपरमापूर्वसाधनत्वमेवभागनिष्ठस्यतदितिपरमाप
 र्वप्रयुक्तसुपांशुत्वेरावेचोपांशुत्वस्यदृशसार्थत्वंसंपद्यतेअग्निषोमीयावधिऽपांशुकारण
 अमाभावेनसोत्येहनिवहुकर्तव्यपदार्थानामविशेषेणकरणात्तएवंचतत्रसदार्थचर्मत्व

भा-२५
१५

भावात्तदागारेभकेविकृतावपर्वीपिपदार्थद्विहोमादौउपांशुत्वस्योहः। इतरथातत्रसदा
र्यावांतरपर्वप्रयुक्तत्वेअप्राकृतकार्योपत्तिवेदातरीयेस्वातिदेशरहितेचतस्मिन्पाशुत्वस्य
कथमप्यप्राप्तेः। यत्तुभाष्यकारेणामासाग्निहोत्रेतन्मागारंभकेउपांशुत्वस्योहइतिप्रयोजन
मुक्तंतन्माग्निदेशप्रापितस्यविरुद्धस्यअविरुद्धस्यवास्वरस्यसत्त्वेवोदनादिगातिदेशप्राप्ते
तोद्योशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितेःपदपिवार्त्तिकोदौपुरस्तादुपसंश्लेषेनप्रचरंतित्यादौउपां
शुत्वोहइत्यक्ततदपिसौम्यमात्रपुरस्कारिणकल्पितस्यातिदेशस्यसामान्यमिहितोपाशुत्वाति
वल्यादुपेक्षितंतच्चोपांशुत्वातिदेशस्यप्रधानसंबंधितयाप्रावृत्यंआधानस्यामोहाविवप्रधान
संबंधित्वस्योगेषुदौर्बल्यप्रयोजकत्वात्इतरथामासाग्निहोत्रेपितस्ययथाभाष्यकारमत
द्वयणानुपपत्तेः। नचैवंप्रकृतावेवहीष्णीयाद्योगेषुतदनीयत्तिः। ओपदे शिकत्वेनतत्रो
पांशुत्वस्यप्रावल्यात्-इतरथाप्रकृतावेवनामातिदेशविषयेतादृशिरुपांशुत्वप्राप्त्यनाय

साम०
१५

त्रेणअतःपूर्वोक्तविषयएवोपांशुत्वप्राप्तिःप्रयोजनमितिप्राप्तेयत्किंचिच्छब्दस्यसामान्य
धर्मपुरस्कारेणोक्तमुत्तरीदेशधर्मपुरस्कारणानुक्तेषुबहुपदार्थेष्वेवप्रयोगान्नपंसक
निर्देशाच्चाग्नीषोमीयावधिकपक्षप्राकृमागवर्त्तिकर्मत्वेनैवतत्रत्यदार्थानामुद्देश्यता। अ
न्यथाभागस्यपुलिगत्वान्नपंसकनिर्देशोयत्प्राचीनमित्येतावतैवसिद्धेयत्किंचिच्छब्दश्चव्यर्थः
स्यात्तंएकवचनंवसामान्यामिप्रायेणबहुत्वस्यस्यारार्थःअतश्चतत्रत्यदार्थानामेवोद्देश्य
त्वात्तत्स्वरूपेआनर्थक्यप्रसक्तोत्तरीतरापर्वसाधनत्वमेवलाघवाच्चस्यतोइतरथापद
र्थसमूहायरूपस्यप्राप्ताद्याजापूर्वसाधनत्वेप्रमाणाभावात्पदार्थद्वारातदाश्रयणोत्पत्त्या
वच्छेदकेमौरवं-पुनश्चोपांशुत्वस्यसामान्योपेक्षेअनन्वयात्पदार्थमंत्राणांकारत्वकल्पनायाप्रस
त्यंतगौरवं-अतस्तावत्पदार्थधर्मएवोपांशुत्वअतश्चविकृतोत्तरीभागारभंकेअपूर्वेन
तस्योहः। इदंउपांशुत्वंविशेषविहितनिस्यकाशस्वसंतरोत्तरावस्तुप्रापणीयादिपदार्थ

भा. ८
१६

तिरिक्तपदार्थविषयमिति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तः ॥ प्रणीतादिना ॥ इदमधिकरणं सत्र
कारेण पूर्वाधिकरणे अंतरागर्भिनीत्वेन कृतं तमापवात्वा सो कर्प्यर्थे यथागमिष्यते दर्शयती
मा स यो ये जंतु निष्पन्ता च ध्वर्ष्यपजमानो वाचं पक्वतः पदध्वर्ष्यपजमानो वाचं पक्वतस्तत्
जायति मयं गतो यजंतु तत्वा ते तस्मात्प्रणीताः प्रलोष्यत वाचं यच्छ्रुतिज्ञा सह विष्कृता विसृजतीति
श्रुतेः तत्रायवाग्यमः प्रणीता प्रणयनो गमेवः विधिवाक्यस्थलप्रत्ययेन तस्मात्त्रार्थत्वावगमा
त् ॥ अतो ह विष्कृता कानकासा वधिकवाग्यमस्य तस्मात्त्रार्थत्वावगमान्ना भागधर्मत्वेन वात्स
वत्यर्थं नेर्मत्वां पदिन प्रणीताः प्रलोष्य चितिवाग्यमवाग्यमो सति परत्वे इत्यतिशेष कर्त्तव्य
वरोधेन तत्रयजमानास्यमावा पूर्ववाक्यसार्थं वादत्वा नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुत
रामनुपपत्तेरवश्यं यजंतु निष्पन्ता विति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत ततोस्तत्रत्य
इत्युक्त्या यज्जाविस्तारार्थत्वेनैव तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानुवादेन प्रणीता प्रणयनह

राम०
१६

विष्कृता कानयोः पूर्वोत्तरावधित्वेन विधीः अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वाद्
हे समाधीति वदविहिते अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्यभूतो यजविस्तारापरनामधे
यो यजभागोपित इवधिकरावः पञ्चमले पूर्वपक्षे यजशब्दास्य विस्तरविशेषशात्वसंनगीकृ
त्य भागधर्मत्वसंस्कृतं यजशब्दस्य विस्तारं विना न्यन्ता मयस्य दुरुपपादत्वाभावात् वाचकपक्षश्च
वशाच्चोपेक्षितं अतो ध्वर्ष्ययजमानकर्तृकवाग्यमवयवयजविस्तारपदवाच्य भागधर्मत्वेन विधी
यते ननु पदार्थधर्मत्वेन तदा च कपराभागागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्तेः सति यत्प्रोक्तत्वं
साभायद्वितीयविधिप्रकारसिसयान्वाध्वपुत्रमानसंस्कारत्वेनैव वाग्यमविधिः यथा चनेवं स
त्पुद्देश्यनेकता तयोक्तं ग्रहेकत्वधिकरणे कौस्तुभे तस्य च दृष्टार्थत्वान्न नः प्राशिधानमेव सं
स्कारः संस्कृतयोश्च तयोरुपपादाये सायात तस्य भागाकं करिष्यमाणा कर्मार्थत्वेनैव कर्त्तव्यं ननु
भागार्थत्वेन च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्वारा कर्त्तव्यत्वात् तयजंतु निष्पन्ता विति विशेष

99

भा. ७
१७
सा सा मर्था घञ विस्तारोपयोग्य ध्वर्ण्य यज्ञमान संस्कार कल्पमेव वाग्यमस्य कल्पतामिति वा
च्यं। यज्ञं तन्निष्पत्तावित्यस्योद्देश्यशेषरात्वेनाविवक्षितत्वात् अतश्च हविरुभयत्ववद्यज्ञं
तन्निष्पत्तावित्यनुवादे वाग्यमस्त्यर्थः अतोऽद्वयार्थत्वाभावात् पूर्वोक्त एव अधिकता वस्तु
हार्थधर्मात्त्वमेव न च लक्ष्म्या प्रणीता प्रणयनमात्रार्थत्वमेव कल्पतामिति वाच्यं हविष्यत्वा
नावधेरद्वयार्थतापपत्तिं मेघेन तस्यापि कालोयलसत्वात् अतः सिद्धं वाग्यमस्य पितावत्य
हार्थधर्मत्वं ॥ ॥ अग्निधर्मः ॥ ॥ अग्नौ श्रुते हि सपशकलसहस्रेणाग्निप्रोक्षतीत्यादौ किं अ
ग्निशब्देन संस्थानविशेषसाधनीभूता इषकाण्यौच्यते तदर्थं च प्रोक्षणादौ तेषां स्वभाव
व्यतिरिक्तमेवाग्निशब्देनोच्यते तदर्थं च प्रोक्षणा मिति वित्यते तत्र यत्रैकावयवा कर्षसोनेतरा
वयवा कर्षाणां पन्नवानसंधिदर्शनं तत्रैव शरीरयमहावयव्यंतरास्युपगमः ॥ न चैहैककर्षका
कर्षणो न तरेषा कर्षणो ॥ संधिश्च पुरोधेनानामपीष कामामनुमानेन जापयत एव अतो

राम
११

व्यायकाभावात्प्रत्यक्षमसंयोगेनद्वयान्तरमिति काश्यपवचनाच्चावयव्यन्तरेप्रमाणाभावाद्विषका
संस्कारार्थमेवप्रोक्षणांअतश्चइष्टकात्वात्सामानाधिकरामेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेनत्व
स्यतज्जितितस्यप्रत्येकहृत्तित्वात्प्रतिष्ठकंप्रोक्षणमित्यपिसिद्धमवति।नचैवैवंद्रीहिपात्रप्रोक्ष
णाहावपिप्रत्येकंतदापत्तिः।त्यायनस्तथायत्तावपिअग्रयेधोजसंप्रोक्ष्यामिष्णुध्वंमितिमं
त्रैवद्वयवचनोपादानाच्चेनतंत्रत्वप्रतीतेः।प्रकृतेतत्ताजशगप्रकाभावात्प्रत्येकमेवेतिप्राप्तेर
कावयकावधवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणस्यनावयविव्यापकत्वंनापिसंध्यदर्शनस्यहस
पराहौव्यमिच्छारतःअतोयत्रैकाकारप्रतीतिरवधितातत्रैवावयवविस्तीकारः।उत्तरथाइष्टका
यात्रापिस्वीकारेप्रमाणाभावात्काश्यपीयंतवचनमूलभावाद्नाहरणायंवनमित्याहौतुव
धितारकाकाकाकारप्रतीतिः।अतश्चाग्निपदेनावयविनरोक्तत्वात्तदर्थमेवप्रोक्षणांतस्य
चैकत्वात्सकृदेवप्रोक्षणनचैवमवयवविस्वरूपेआनर्थकोअपूर्वसाध्यनीभताग्राधारत्वमे

भा-८
१८

सराणामयवेष्टितोत्तरवेद्यामपि हिरण्यशकलप्रोक्षणादिधर्मापत्तिरुपकारिसंयदित्तै
किकस्थलविशेषे अग्रादिपदप्रयोगाभावेन दृष्टविशेषावच्छिन्नस्थलविशेषस्य वाग्युत्त
वेद्यादिशब्दभिधेयत्वात्तत्र चानर्थक्यभावेनापूर्वसाधनत्वस्य साधारणतामावात-अत
श्च नाग्युत्तरवेदिधर्माणां सांकर्यं न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्रादिदेशकथने संकर्ये वि
रुध्येतेति वाच्यं हे सवदग्रावहतावे शेषिकधर्मास्तानेपि अवेष्टितहविर्धानपूर्वदेशश
वर्तित्वारिकतिपपद्यमीणां स्यात्तातपस्यतिदेशे नोत्तरवेदित-प्राप्तेरविरोधात्-उत्तरवेद्या
तथावदवेष्टितधर्मसाकल्यान्नवैपरीत्याशंका-अतश्च प्रकृतौ तत्रत्योस सादिधर्माणां म
ग्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वेपत्र विकृतौ तदुभयकार्पायनोक्तपरिमाणस्य तः सिद्धमभिकस्थितित्वे
अग्राधारत्वेन समास्ताते तत्र प्रोक्षणादीनामहसीद्वि-संस्थानविशेषोपधापकक्रियासाध
नीभूततदनयवार्थत्वपूर्वपक्षे तदुक्तविषयकृतौ तदभावात्तत्र प्रोक्षणादीतिरुहविचारोय

प्रम-
१८

यामिचंदास्याधिकारणास्पयदिचैवे विधाविकृतिर्नसंभाव्यते तदा कृत्वा विंत्तया दुहाहर
सां तोरे वाहु हो पयो जो नु संवेयः प्रा सं जी कं वेद मधि करणां ॥ पत्नी सयां जात त्वं ॥ ॥ द्वाद
शा हे यत्नी संपा ज्ञा ताम ह नि सं ति यं ते असं स्थि तो हि तर्हि य ज इ ति श्रु तं तत्र कि पत्नी संपा ज्ञा
त त्वं द्वाद श स्य हं स्य विधीय ते उत्तम वर्ज मिति चि चित्ता यो अहः स्वा विशे षा त्स र्वं ष्यु न
चा सं स्था याः पत्नी संपा ज्ञा त त्वे हे त त्वा द ग मा न स्यो त्तम वर्ज मे व स त्वे न तत्रै व यत्नी संपा ज्ञा त
त्वा द ग ति ए तस्य ते न ह्यत्र क्रिय त इ ति च द्द्वे त्व र्थं ता त्वे न हे त त्वा त न च तर्हि ते नै वा त्ता श
र्करा इ ति वा न्ति री षः तद्वदिह सं दि श्य त्वा भा वे न ता स्या नि री य क त्वा त प्र त्यु द्देश्यं गु रा स्य
वश्य क त्वे न अविशेष प्रवृत्त विन धो र्थं वा दे न सं को चा नु य प त्ते श्च अतश्चार्थं वा रो पि बहु
दिन सा ध्य त्वा द्वा सं स्था मि प्रा पे णा गो रा पा व स्था व्या त्वे न नु वि धो रे व स्य नि य य वि धि
त्वा द्वा नु रो धे नो त्तम मि न्न विषय त्वं प्र ती य ते तदा हि द्वाद शा ना म्प्य हं रा क फ ला सा ध

भा०
१८

नत्वा तपो गौ वसव गम्यते अतरो वामी यो मीयांत यदार्थी नांत त्रेगां कारां अवप्रथा द्या नो ववा ह्य
रात र्यणां ता नां अहः शब्द वाच्य सत्या नांत द्वादश त्व संख्या नुरो धा हावत्ति अहः शब्दो हि दुयो
प्रग्रहाभ्यां सा दारभ्य हायो ज नया गाभ्या स पये ते प्रयोगे लक्षण या या गि जि कानो प्र सिद्ध अतए
व तन्मध्य वत्ति नि सं त्रिं घत्यो पकार काणि आरादुप कार काणि चो गानि प्रति सत्य मा वर्तत इति व
स्यते रावे च रा के क म ह र्य स्मित्क स्मि सं गे अनिय मेन स माप्या परम ह रा रं प्रती य मिति प्राप्ते
पत्नी सं जात त्व विधि र्का दश सु नियमा विधिः संपद्यते अति मेतु सर्वस्यैव समा य नो यत्वा स
त्नी संया जो त त्व विधि र्पूर्व विधि रा पद्येता अतश्च सर्वा र्थी त्वे अपर्य विधि नियम विधि कृत
वैरूपा पत्ने र्नि यम विधि या द्य वा नुरो धे नो त्त मवर्ज म र्प विधि रि भति चेत्त द्वादश त्व संख्या नुरो
धे ना हः शब्द वाच्य हायो ज नो न प्रयोग सौ वा वर्तनी पत्ने न तद्भिन्ना गोप स्मीत्क स्मिंश्चित्समा
यतस्यै वा प्रसक्तौ सर्वत्रै वा पूर्व विधित्वात् पत्नी संया जो नो हायो ज नो त्त रमेव सर्वा स्व धपे

राम०
१८

शारवा स्वाश्रानेन पत्नी संया जो नाम पि अवप्रथा दिवर्त त्रेगां नु धे यत्वा ते पुं पक्षे पि समा य न
स्या सक्ते श्व अतरो वशास्त्रा दीपि का यां तंत्रा त्वे च यत्नी संया जो त्त रत्व कथने हायो ज न स्प निर्मल
मेव अतए वा त्र त्या हः शब्द स हायो ज नो त्त प्रयोग वाच्य क स्य यत्नी संया जो ते प्रयोगे क देशे लक्ष
णो त्तिके षो धि दु क्त मयो सं स्वय मेव यत्नी संया जो नो हायो ज नो त्त रत्व स्यो क्त त्वे नै क देशे लक्षणा या
अनुक्ति सहत्वात् अतः सर्वा स्ये वा हा नि यत्नी संया जो नो त्त नि कार्पा शा नतु अव प्रथा हा नितु अ
ते तंत्रे गा कार्यो शा यत्नी संया जो तत्त्व विधि ना ते षो म र्प दा सा त पत्नी संया जो नो च तंत्रे गा प्रसक्ता
ना मा कृति रूप फल प्रतिपा दना रिति पूर्ति असं स्पितो द्वि तर्हि प ज इति ते न ह्यं क्रियत इति व
त्र हेत्व र्थ वादः तद्दिह हेतु विधित्वे लक्षणा भावात् तत्र त्त हो म काली न वत्त माना न्न कारणा त्व स्य
वा धि तत्वा त भूत मविषा द र्थ त्वे विधौ न प्रण पत्ते रगा गत्या हेत्व र्थ वाद त्वां मी करारां अतो न स्व
त्री नु ज्ञान स न म स ती ति व र स्य हेतु परा द्वा द सं स्था हेतु क पत्नी संया जो तत्त्व शि विष म मा पन

भा-८
२०

भावनाया एवाहहृदेशेन विधानादिधेयसामर्थ्यात्तरो घेने देशानाम्नां संकोचोपयत्नेरुत्तमे
चो संस्था सपहेत्व भावस्य ही संया ज्ञातत्वाप्यभावोपपत्तेरुत्तमवर्जयत्नी संया ज्ञातत्वा नव हेत्वभावेपि वा
यकमभिचारस्योद्योषत्वाद्दुर्तमे यत्प्रा संया ज्ञातत्वेण होष विरोधगाभावा प्रयुक्त विशिष्टाभावात्साध
धकप्रमाराणा भावेनैव तत्र तस्या सिद्धेः अस्तु बाहिरा हो उग्र व्यपानामने कार्यत्वाति मित्रत्वपाः तथैव
तिमे निमि मित्रा भावैत्रै मितिकस्या भावः सुखम एव एवं व नि मित्रो या हानवत्ताद्यथै वसा हसा हे अति मे
निनयत्नी संया ज्ञातत्वं तथै वयं व शरात्रा हो हृदेशे ह नियत्नी संया ज्ञातत्वं तद्विरात्रा हो वद्वितीया हि रूप ए
वातिमे न तद्विरा हो पयो गिता बाधो पयो गितापि अत एव प्रकृतो तत द्विजातीया पूर्वसाधनत्वस्य
वाहः पदेन स संया ज्ञातत्वं तद्विरा हो पयो गिता बाधो पयो गितापि अत एव प्रकृतो तत द्विजातीया पूर्वसाधनत्वस्य
प्रकृतावसंस्था वक्तृत्व पूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात्त कोपि होषः ॥ १ ॥ अभासः ॥ ॥ दर्शपरीम
सयोः सामिधेय्यं तत्प्रकरणे त्रिः प्रथमा मन्वाह विरुतमा मिति श्रुतं तत्रानुवचने तावत्प्रक

राम
२०

ररा प्राप्ता मत्त द्यते त्रिरम्या समात्रं तु विधीयेः प्रथमा मिति चो देश्य समर्थकमित्यविवाहमेव त
जापि प्रथमा मिति विशेष निघं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते मुक्ता हि पदवत्त तच्च विशेष्यं त्रिभिर्ग
निर्देशात्सामिधेयी प्रकरणाद्युक्तो व-प्राथम्यरूप विशेषणयोगाच्च सविशेष प्रतीतिरीरी शि
र्थी की नरु प्रबोवा जादित्व प्रकारि कोपस्थितिः शाही तद्वाचकपदाभावात् अत एव प्राथम्यमेव
देश्यतावेच्छेदकं ग्रहत्वादि च तन्तु तदुपलक्षित प्रबोवा जादित्वं विना कारणं स संया ज्ञातत्वं प्र
माणाभावादि त्वविवाहमेतः इतं तु विचार्य त-प्रथमा स्वस्यै आनर्थको प्रशक्ते अपूर्वसाधनत्व
स संया ज्ञातत्वं अपूर्वसाधनी भूतानि संनिधनमकाशकमकृत्वमात्रस संया ज्ञातत्वं अतिप्रसंगा यत्नेस्त
न्निराकारार्थी किं मुदेश्यता वेच्छेदककोरो मकृत्वविशेषणात्तया प्रबोवा जादित्वस्य विवक्षाणा
भुत प्रथमस्येति विना यो प्राथम्यनयस्य श्रुतस्यो देश्यता वेच्छेदककोरि प्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रबो
वा जातत्वमेव मकृत्वविशेषणं अतश्चावक्तुं यत्तत्र तस्या प्रबोवा जैव त्रिरम्यसितम्या नरुप्र

यमस्थानयतितं क्रमं गंतं मिति प्राप्ते अतिप्रसंगपरिहारार्थमवश्यकत्वे केनचित्तत्राधारक
साधनत्वतीरिक्तेन विशेषणोपस्थितत्वा दुपक्षीरो नापि प्रथम्येनैव विशेषणान्वयन्युपस्थिते
न प्रवोवाजात्वेन अवधातादौ तत्तदुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैव देशत्वापर्यव
सानाद्यवानो धर्माकांक्षावत्वेन यवसाधारणकल्पनेपि च वाक्यवैपर्यभावात् नानातिप्रसंगप
रिहारार्थं ब्रीहिवत्प्रवेशः। प्रकृतेन अतिप्रसंगगीकारे प्रथमोक्तमापदधरित्वा क्यद्वयवैथ
र्ष्ययत्ने स्ताः पंचदशसंघटते इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवक्षायावश्यकः। अतश्च पा
कावित्यथमोक्तमात्रिरभ्यसितव्येत्सहोपयोगोपि॥ ॥ इत्युच्यते॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्ण
मासावारस्यमानो न्वांभरीयामिष्टिनिर्वयेदिति श्रुतात्तत्र न तावद्विषयप्रकरणात्प्रयत्नादि
साक्षात्कृत्य दर्शपूर्णमासावारस्यमान इति षट्द्वयवैपर्ययत्नेः। नापि वक्ष्यमाणो आरंभेति
निमित्ते मेदनहोमादिव नैमित्तिकिक्रियार्थीयां क्रियायास्यपदे विहितेन लटप्रत्ययेना

राम०
२१

स्या आरंभार्थत्वप्रतीतिरिति तावद्विषयदं आरंभशब्दार्थो देशकोरिप्रविष्टः क इति
विं त्यते प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनाहतीरुसत्रकारकात् कैपिलमिति नेहाधिकराशरीरेताका
दशोययुक्तत्वेनोहानुपपुक्तत्वात् तत्राग्नत्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थवाजिकानो दर्शपूर्ण
मासं प्रसिद्धे रग्नान्वाधानमेव तत्वेन आरंभपदार्थः। तदर्थो न्वांभरीयकतत्कार्यप्रपु
क्तानुप्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्थो गं पेन पूर्ववद्वत्त्वाधानरहितायां विकृतौ
आरंभागतयो ह्येतान्वा न्वाधानस्यापि अप्रवर्तनविषयत्वेनैव आरंभपदवाच्याना न्वा
धानत्वेनेति कथं न पूर्वधिकराविषयत्वमिति वाच्यं अन्वाधाने दर्शपूर्णमासविषयिणी
कोप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्या
भावतः पुरुषस्य पादर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं ततनुत्तुक्तविषयस्य
त्वेन चित्तवर्तनविषयत्वं तस्य आधानभोजनादावपि सम्येनातिप्रसक्तत्वात् अतश्च निरु

मा-ल
२३

पिप्रधानोद्देश्यकत्वाविद्यातादृशीपरीमासोद्देश्यकप्रवृत्तप्रवृत्तेनविषयत्वेत्तत्प्रथमप्रयो
 गीयाद्यप्यपहर्षवेत्तिनहेगमारेभरीयन्तथाहिउक्तविधप्रवर्तनविषयत्वंदृशीपरीमासो
 देश्यकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वंतद्वनदृशीपरीमासीय
 प्रथमप्रयोगाद्यप्यपहर्षमिनेसंभवति तदितरविषयकप्रवर्तनस्यसर्वस्यतदुद्देश्यकस्य
 तादृशध्वंसासमानकालीनत्वात् अतश्चदृशीपरीमासपदेअपूर्वसाधनत्वत्वसंरापां
 तत्पदार्थैरहितायोतादृशप्रथमप्रयोगीयाद्यप्यपहर्षतरवत्संविक्तापेहितवैवाज्यारं
 रंभरीयां तदुक्त्याद्यतादृशप्रथमपहर्षप्राकृभाचविधानात्प्रयोगवहिर्भावसिद्धिः
 द्वितीयदिप्रयोगेचउक्तविधधर्मीवद्विन्नपहर्षाभावाद्दकराणांअत्रहिदृशीपरीमास
 योर्नतत्रद्वक्तित्वेनप्रवृत्तिप्रत्युद्देश्यतापेनतद्वक्तित्वावद्विन्नादेश्यकप्रवृत्तिध्वंसास
 मानकालीनतद्वक्तुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयद्वितीयप्रयोगीयाद्यप्यपहर्षागत्वेनापिसास्या

साम०
२३

तद्वर्षी पूर्णमासविति श्रवणात्तद्वर्षी पूर्णमासत्वं त्वमेवोद्देश्यता वच्छेदकं आ वश्यकी चोभ
यत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यता वच्छेदकविबद्धान्तरथा सामान्यतो विहित क्रियामे जा
यतीमित्याकारकोद्देश्यता गंगा स्नानप्रवृत्ता वपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिनिरूपितो
द्देश्यता वच्छेदकविबद्धान्तरथा सामान्यतो विहित क्रियामे जायतामित्याकारकोद्देश्य
तया गंगा स्नानप्रवृत्ता वपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्ये
श्यता श्रवणात्तद्वर्षी पूर्णमासोद्देश्यता गंगा स्नानप्रवृत्ता वपि दर्शपूर्णमासप्रयोगेण न्वा
भरणीयानस्यादत्तप्रथमा वच्छेदकविबद्धान्तरथा सामान्यतो विहित क्रियामे जायतामित्याकारको
स्नानकरणोत्तरा यत्रेदितोपा वच्छेदकविबद्धान्तरथा सामान्यतो विहित क्रियामे जायतामित्याकारको
च्छेदा गंगा स्नानकरणोपितदा प्रतिवारणार्थपस्मिन्पदार्थसंकल्प्यादिरूपेण तेदशपूर्णमासा
वारश्चाविति व्यवहारस्तत्पदार्थप्रवृत्तेरेवोद्देश्यता वच्छेदककोटिप्रवेशस्यावश्यकत्वेतत्तद

भा. ८
२४

वोक्तस्य लेपि वारणासिद्धेस्तत्र द्योतितात्वादेरुद्देश्यतावच्छेदेकत्ववारणार्थमेवावच्छेदक
विवक्षाश्चरणावतत्पर्यस्योक्तस्यैवौचारेभत्वाद्द्वितीयोपादिप्रयोगेचारेभर्त्तव्यं भवेत्
संभवेन न्योतिषोमेन पश्य इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेर्दोषणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य
कप्रवृत्तिरित्येतत्पुनर्वारं भर्त्तव्यं यद्विदुर्दृश्यतायास्तत्र संभवेन न्योतिषोमेना
यतोऽत्येवमाकारिकेच्छाविषयविशिष्टप्रवृत्तिरित्येन विविधधर्मवच्छिन्नत्वात्तत्प्रवृ
त्तित्वमित्यासंकोचततोऽप्युपायस्य इत्येवंविधावातारसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दोषणीया
कारणापत्तिरिति तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्तत्रातारसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दोषणीया
यतामित्येवमारिकेच्छाजन्मत्वेन दोषणीया कारणात्तावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात्। एवञ्च
पञ्चतेष्वप्युपायैर्वादिष्वप्युपायैर्भर्त्तव्यं नित्येति चेत्। न दोषणीया जायते मित्या
कारिकेच्छा न तावपि संभवेन न्योतिषोमेनायतमित्याद्यकारकसागत्वात्तत्र सप्तप्रकारे

भा.
२४

अतएव दोषणीययाप्यस्य इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेः संभवेन तादृशसंकल्पस्या
ध्यवसायस्य दोषणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारभोपादेव दोषणीया
दोषात्तस्य गतेष्वप्युपायैर्वा दोषात्तत्र भर्त्तव्यं नित्येति चेत्। न दोषणीया जायते मित्या
जायतामित्याद्यकारिकेच्छातएव सोमास्य संभवे वैश्वानरीक्षादोषप्रवृत्तिसंभवाद्द्वैश्वानरी
क्षापश्य इति संकल्पस्यापि वैश्वानरीक्षित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वा
रलोपादेवन तत्राप्युपायैर्भर्त्तव्यं नित्येति चेत्। न दोषणीया जायते मित्या
यतामित्याकारिकेच्छायां प्रकारत्वाद्भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठापितिविशेष
अतः सिद्धमन्तरेभर्त्तव्यं यद्विदुर्दृश्यतायास्तत्र संभवेन न्योतिषोमेनायतमित्या
ति-पुनरुक्तप्रयोगप्रयोगादभर्त्तव्यं नित्येति चेत्। न दोषणीया जायते मित्या
संभवेन इति अद्यतनकालवाचितप्रत्ययप्रयोगात्प्रधानदिनकर्त्तव्यत्वाच्च गतेः कथं

भा. ६
२५

सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं अथ तन्नानेद्यत्तनसाधारणाप्रविष्यत्वात्मात्रवाचित्वे
अथ तन्मात्रकालवाचित्वाभावात्-इतरथाभविष्यत्पनद्यत्तनेत्यइत्यत्रभविष्यतोतिह्य
प्रत्यपुप्रयोगानुपपत्तेः-अतःप्रथमप्रयोगारंभेकृतेचसर्वसामुपकारकेत्युक्तं तदन्वारेभरी
याजमस्योपेकारस्यावश्वसत्वेविकृतिष्यप्रसंगादुपकारकत्वापत्तेरसत्वेद्वितीयोपदिष्ट
योगेषुपकारकत्वानापत्तेरुपेक्षितं॥ अथाविधाना॥ एवंताचदुपोद्यातमुखेनोहविषय
श्रितितः-इहानीसासादेवतद्विषयश्चित्तंतेतत्रफलदेवतयोश्चेत्यत्रशक्त्याऽपर्वसाधनी
भूतदेवतादिप्रकाशकमेवपदानोविकृतौतत्स्थानापत्तदेवताद्यंतरेणत्वातत्याकाशना
योपहातरोहइत्युक्तं तदतश्चापमंत्रपदानंनशक्त्याअपर्वसाधनीभूतदेवतादिप्र
काशकत्वंअपित्तत्सरायातस्यकाशकत्वंशकार्यस्यैववाह्यार्थमन्यस्तत्पर्यंतोपाद
नंतत्रअसमवेतार्थकत्वात्विहतावापिश्रुतयदैरेवतत्तत्तयोजनोपयत्तेनोहिःसिमवे

राम
२५

तार्थत्वचअदृष्टाद्वारकसंवन्धेनस्वशकार्यस्यापर्वसाधनीभूतसंवन्धित्व-अस्तिचेदेवस्य
त्वेतिमंत्रेअग्निनिर्वीपपदयोः-अग्निनिर्वीयोस्तादृशयागातद्व्यसंवन्धित्वात्तत्रयस्तोत्रश
स्त्रीदिमंत्रपदानांचस्वशकार्यस्यादृष्टादृशतादृशयागासंवन्धित्वेपिनसमवेतार्थत्वं-एवंदेवा
दिपदानामपिनसमवेतार्थत्वं-अहिदेवसवितरअश्विपुषशदानांप्रकृतयागीयेदेवताप्रति
पादकत्वंसंभवतिपुत्यतिशेषदेवतावरोधेनमोत्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेः-नचोपा
श्रुयाजेतत्कल्पनंतथात्वेगाममाननिर्वीयैककवाकातामंगायत्तेः-नचत्वाजुर्देनिर्वयामीत्येतस्य
हानुषंगोरादेवस्यसवितः-सप्रसवेत्वाजुर्देनिर्वयामिअश्विनोर्वाहुः-भांत्वाजुर्देनिर्वयामिपु
हस्तोर्भांत्वाजुर्देनिर्वयामिअग्नयेत्वाजुर्देनिर्वयामीत्येवमंत्रमंत्रांगीकारेणानिर्वीयामिपदे
देकवाक्यतोपपत्तेचतुर्थस्याग्रेयेदुपयोगेपिआद्यान्मंत्राणांमंत्राणांउपाश्रयाजेदेवताक
ल्पकत्वोपपत्तिरितिवाच्यंअनुषंगोरावाक्यमंत्रांगीकारेस्यैवदोषत्वात्-यस्यतपदानांप्र

भा-२
२६

सचवाहुहस्तपदैरन्विता नो देवता प्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च अतएवैतत्कल्प्यदेवतीना
मत्यत्र निवेशासंभवेऽपि यागांतरकल्पकत्वमिति शंकापि प्रसक्त्या यथा त्वेताद्यागांतरस्याग्नेया
दिपात्रागत्वापत्तेर्विस्तृता ब्रह्मप्रसक्तेऽप्येतेन यासत्वे स विना हि पदभासग्यादिपरत्वं लक्षणा
यात्रं गीकृत्य सप्रवेतार्थत्वं शंका कृतासायेन शंकासंबंधेनाग्यादिपरत्वं तेनैव शक्यसंबंधेन
वैकृतदेवतापरत्वस्याप्युपपत्ता ब्रह्मप्रसक्तेऽपि हिता अतएव सप्रवेतार्थत्वं लक्षणा शक्यार्थस्य
तिविशेषां अस्तु वा शक्यपदेव हि प्रतिपाद्य परंतथापि समये तार्थत्वेऽपि उक्तपक्षरूपकत्वा
प्रसक्तेरेवेयं शंकोपेक्षिता तस्मात्कथमपि समवेतार्थत्वं संभवादवस्थत्वादिपदभासः शक्यो
र्थस्तदिह शिष्यनिर्वापप्रकाशतमेव उच्यते तदिह सकलमंत्रप्रयोजनेन तत्र ये वा यदर्थानां दृष्टप्र
योजनसंभवस्तत्प्रकाशनस्पष्टमेव प्रयोजने ये वा तत्तदसंभवस्तत्प्रकाशनस्यादृष्टमेव प्र
योजने कल्प्य अतएव तादृशपदीधीर्मां निर्वापोपरि वैशिष्ट्याप्रति आहार्यसंबंधेनैवेति ध्येयं

राम०
२६

तदिह निर्वापस्य तावत्तदृष्टमेव पृथक्करां प्रयोजने। अत्रेत्वापदार्थस्य च तदुच्यते यो गितया
स्वातंत्र्येणैव सति हां द्यां दुष्टपदस्य हवस्यते तदमेव नु अत्रार्थत्वमिति केचित्तदेव स्यत्वा
दिपदैर्निर्वापस्य तिले सत्तायाप्रतियाद्यते सा चानुमानकालेपि निर्वापप्ररोचितमिति इष्टार्थ
तैव तथावास्तु सर्वथा देवस्यत्वादिपदाभ्यसमवेतार्थानिनो हितव्यतियत्तु भाष्यकारागौरवा
अश्विशब्द आधाने अश्वदानकरणादं पत्नीपरः पृथ्वशब्दश्च योषकत्वाद्यजमानयः। अश्वयु
वाहुहस्तयोश्च तदोपलं परिकीर्तत्वात्तदेवः सवितापितृसराण्ययजमानस्तस्य प्रसत्तेनुजाया
मित्युर्थगीकरोरानिर्वापविशेषतात्वमुपयदि ते तद्देह आ रोपकपुरुषाभावाद्दयत्राहार्थ
रोयाभावस्येव हाप्यारोयायाभावमपि प्रेक्ष्य पदातत्र अश्वयुषास्वनिष्ठेनाहार्थोपेतावैशिष्ट्या
संयाद्यकत्वं के निर्वापप्रकाशयितुं लौकिकवाक्यप्रयोगाद्देहिकवाक्यप्रयोगेपि बाधकाभाव
इत्यालोच्यते तदा अत्र प्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात्तत्र अश्वयुष ब्रह्म यजमानान्यतरग्रहण

भा-८
३७

नियामकाभावाच्च पूर्वोक्तप्रसाश्रयणमेव युक्तं अश्विपक्षयदेत्सप्तवेपिकिंचैतंसत्रेदेवस
वित्रश्विपक्षयशब्देणुवदवचनोहः प्रसज्येत न च यरुपतिवृद्धिद्वयराधीत्वमिति भाष्य
कारसमाधानं युक्तं अश्विपक्षयदेत्सप्तवेपियजमानानुज्ञापः परकीय इत्यविषये व्यतीका
दिपरिहारार्थत्वेन दृष्टार्थत्वादु हीविनां अस्पष्टो निधत्तादित्यादाविवदेव सवितपदयो
रुहस्यानिवार्यत्वात् न चैवं भवत्यनेपि देवस्य सवितरुदय रूपे प्रसव इत्यर्थो गीकारे शातस्य
सप्तवेतार्थत्वात् माहा रात्रे हवीषिनिर्वयेदित्यादिविकृतौ अप्रसव इत्यहापत्तिरमावास्या
यांच प्रागुदयानिर्वयेत्तौ पपत्तिरिति वाच्यं प्रसवे ताते जनिष्य मा रो वेत्यर्थो गीकारे शा
वाधकाभावात् सूर्योपदपकलीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च अतो न देवस्य त्वा
दिपदे ण ह र तिसिद्धे ॥ ॥ गुणशब्दः ॥ जस्मिन्नेव मन्त्रे अग्रये जुषे निर्वीया मीत्यत्रा श्वि
शब्दः सप्तवेतार्थको न चेति विता वा पद्यपि अग्निर्यो जे सप्तवेत स्रथपि संप्रदत्तत्वेन

राम
२७

श्रुतस्य निर्वीये यो गाद्यतिरिक्ते अनन्वयात्तादर्थ्यचतुर्थी मं गीकृत्य जुषा पदार्थे न्ययेत्वा च न तत्र च
जुषिप्रतिसेवनयोरिति सत्या जुषाशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतिरिति भासे हितमित्यर्थो वज्रमा
निर्वीयावस्थायां वाग्नितासेवनाभावात्तत्कालवाचित्प्रत्ययानुपपत्तिरग्रये जुषमित्यस्या स
प्तवेतार्थकत्वं अनश्विपक्षयदेवित्तकप्रकत्वस्य निर्वीयस्तात्पर्यमुपादानात्सौर्यादावपित उप
तेरुह र तिसिद्धे यद्यपीयं तादर्थ्यचतुर्थीपद्यपीच जुषपदे नैवान्वपस्तथापि अग्रये जुषे अ
ग्नीनासे वित्तं पथां भवति तथा निर्वीया मीत्यर्थो गीकारे शातस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च अतो न देवस्य त्वा
त्यनिर्वीयफलप्रकाशनेनेतरदेवत्यह विर्विवेकसंपत्त्यर्थतया निर्वीये देवतासंयोगस्य स
प्तवेतार्थत्वं इतरथा हि कस्यैव ताये निरुक्तमिति निर्वीयाना पत्तेः । वस्तुतस्तत्तादर्थ्यचतु
र्थ्यपीयप्रवातान्वयास्याभ्यर्हितत्वात् क्रियान्वयिन्येव अग्रार्थत्वं च निर्वीयस्य विधानुरोधात्तदुदे
श्यकत्वात्समाधेयी मूत इव संस्कारकत्वसंबन्धेनेति न हेवतार्थत्वापत्तिः । जुषपदे तु पूर्ववदे

भा-८
२८

वक्रियविशेषाप्रविष्टादर्थे वा कृतप्रत्ययोत्पत्तिः। अग्रे स्तुतेन यार्थिक एवान्वयः। देवतासंबन्धे
कीर्तनप्रयोजने तु निर्वाये पूर्ववदेति समने तार्थत्वं अस्तु वेपे संप्रदानं चठर्थं हि देवतात्वरूपसंप्र
दानत्वे कदेशपरा तथापि देवतायाः ग्रहणादवनिर्वाये न्ययोनिरुक्तप्रयोजनोर्थेन विरुध्यते जुष्टप
दं पूर्ववत् सर्वथा अभिपदे समवेतार्थत्वं हहः॥ ॥ एवं वी॥ ॥ दर्शपूर्णप्रासयोर्धाम्यप्रसिद्धि
नुहि देवानिति मेव श्रुतः सवधान्यमसीति हे घदितं दुत्तान धि वपतीति वचनेन तदुत्पाधिवा
ये विनिर्गुक्तः। तत्र धान्यशब्दः सत्तुष्टव्यववनस्तदुत्पादवस्थायामप्रपुन्यमानोद्यान्यत्वा रोच्ये शास्त्र
त्यर्थः सन्नित्रादिपदवदे वा समवेतार्थ इति मांसेपितद्वारेपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते शालयोः
ज्यंत इति कार्ये प्रकृतिवाचक पदप्रयोगात्प्रयुक्तलक्षणोपपत्तेः असिपहासिस्ततदुत्तररूपक
र्तु सामानाधिकरण्याद्यसंस्तुत्या धान्यशब्दस्तदुत्तरपरः स समवेतार्थक एव न नवेवं स
मवेतार्थकत्वेपि मासेपितद्वारायैव धान्यशब्दप्रयोगोपपत्तेने हि प्रसक्तिः। धान्यपदस्यै

सम
२८

वप्रकृतौ तदुत्तरस्मारकत्वादि कृतौ मांसे स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् केचं चिह्नहसंस्तुत्यां
तत्वेनपि धान्यपदवदेन मांसेपदप्रसेप रूपसीद्धोता मापत्तिः॥ यथैव हि प्रकृतौ अग्नि
पदेन शक्त्य अपर्यसाधनी भूतो देवतो प्रकाशयेदिति सिंगकल्पितश्रुत्यामंत्रविनियोगादि
कृतौ वग्नित्तेवत्यायां शक्त्या अग्निपदेनैवोक्ते देवताधकाशनाय यत्नेन पसंतरप्रसेपः। सत्यां
गोप्राकृतवृत्तितद्वत्पदयोर्वधे प्रमाणाभावात् अग्रे देवत्यापामेव सः। तत्र शक्त्या अभिपदे
न तत्प्रकाशनाय उपपत्तेः। प्रकृतौ च हि विनश्वासत्वादि कृतौ च चूनेर्वापारत्वेन तन्मुखे तैवा
मीयद्वरूपया चार्थप्राप्तेर्लक्षणायापि नाग्निपदेन तस्य काशनां अतस्तत्र प्राकृतशक्तिनि
र्वाहार्थं सूर्यादिपदोत्तरप्रसेपरावशरान्नत्वं ग्नित्तेवत्यायां वि कृतौ। तथैव धान्यपदेन
तस्य सायाप्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गोशासामर्थकल्पितश्रुत्यामंत्रविनियोगादि
कृतौ वपि मासे उपकार एव भावेन वृत्ते स्तस्यैव भावेन च धान्यपदस्यातिदेशात्तद्वधायाय धा

अपदेनैवमोसप्रकाशनोपयत्नेनयदंतरप्रक्षेपइतिचेत्सत्यंप्राकृतप्रकाशनरूपोयकारएषभा
भावेनप्राकृतवृत्तिरूपव्यापारतिदेशस्तत्प्राभावेनचाण्यादिवदरूपपदार्थदितिदेशःइतर
थाहृत्यनतिदेशप्रकाशमानपदभावेनातिदिष्टपदस्यविकृतोत्पत्त्यायापिप्रकाशकत्वो
पपक्षेपहंतरप्रक्षेपानापत्तिप्रसेमाततथापिप्राकृतपरनिष्पन्नकृतवृत्तिरेवविकृतवृत्तिदिश्य
तेनतुवृत्तिमात्रं।प्रमाणाभावात्।अतएवसौम्यंप्राकृतयदस्येवप्राकृतवृत्तेरपिबाधसत्वेपिस्वयं
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैवमंत्रपदंतरानुरोधात्सर्वपदप्रक्षेपःअतश्चधान्यप्रवृत्तिवदपश
कसंबंधरूपाप्राकृतलक्षणावृत्तेमांसेधाधेसंबंधांतररूपलक्षणावृत्तिकल्पनेप्रमाणाभा
वाद्धान्यपदस्यबाधावश्यभावेमोसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेनमंत्रपदंतरानुरोधादेवमो
सपदप्रक्षेपः।अतएवनप्रकृतिवाचकमगपदप्रक्षेपोपि-शक्तपदप्रक्षेपसंभवेअप्राकृतत्व
क्षणापापहंतरप्रक्षेपस्यातीत्यत्वात्।अतःशक्यानामयतरेसमयासवनीयाःपुरोडाशाभव

राम०
२६

तीत्यत्रमांसेअधिवायेक्रियमाणोमांसमसीत्यहितव्यंइदंचकत्वाचिंतयान्ततीयेसवनीयो
देशेनहविषेनैवतरसविधानस्यस्थापितत्वात्।सत्यधिवाप्रदेयप्रकृतित्वेअर्थलोपेनतत्रा
धिवायस्यचराधिवाधितत्वाच्चविस्तरेणचतआयसुधाकरमतीतिरसपर्वकमुपयादितं
हितीयेधर्ममात्रेनकर्मस्यादित्यत्रकौस्तुभे॥॥चोदितेतु॥॥दर्शपूर्णमासयोरिडागिगदेश्च
देव्याअध्वर्यवउपहृताउपहृतामनुष्याः।यइमंयज्ञमवागेचयज्ञयतिबंधीनुयहतेयावाय
पिवित्यादि-तत्रैसत्रेयज्ञपतिशब्दोबहुवचनोतेनेहितव्योनवेतिविंशत्यांनतावहसमवंत
र्थकत्वादनहः।यज्ञयतेस्तद्वेदेष्वमनुष्यरूपाध्वर्युपदेवाच्यकत्विकर्तृकायाःकर्मणि सम
वेतत्वात्तनवासेलोपदानवाचकपदैकवाक्यतयातदर्थत्वावागमाद्यज्ञपतिवृद्धिप्रकाश
नार्थत्वाभावेनसत्यपिसमवेतार्थत्वेपराथत्वादनहः।लिंगेनमंत्रगतवाक्यस्यस्योनेतइतिव
दाधेनयज्ञपतिवृद्धार्थलोपपक्षेः।नचसयोहैवंविहानिडयाचरतीविधायाथप्रयद्यतेइत्यो

भा-६
३०

पह तो प ह ते लोपा स्मां इहा ह यता मितो प ह ते त्या हेति ब्राह्मण वाक्येन प्रतिक ग्रह शो न कृत्स्न
स्य निगद स्यो प ह तेने विनियोगात्तसह कृत्स्न मंत्र वाक्येन मंत्र विंग स्येव बाध इति वाच्यं । ब्राह्म
ण वाक्येन या वृत्त्या तस्येव विनियोगोपपत्तौ प्रतीक ग्रह शो प्रमाणाभावात्-अस्तु वा विनियो
गात्तर कल्प नो गो रव मिषा प्रत्यक्ष वाक्ये निव प्रतीक ग्रह शो न समस्त विनियोग कल्प नं अतए
व स्यो न त इत्यादौ प्रत्यक्ष विनियोजक वाक्य भावात् पेक्षितेति विनियोग द्वय कल्प नेपि न सति-किं
च ये यज्ञ यतिं व र्ध नित्यादौ प ह तेन देव यज्ञ यति व र्ध कर्त्तृणां मनुष्य रूपेण त्वि जा मृ प हान
कर्मत्वं प्रतिपत्ते । अतोप स ह सामर्थ्यात् सकल्पं लिगां देवा स्यो प हान शेषता । अतएव स्यो न त इ
त्यत्रापि परि पूर्व हे प ह-स्यात्तहा स्या देव तत्रैक वाक्य ता नत्वे त ह स्तोत्य तो मंत्र मंदो गी कृतः ।
प्रकृते त प ह स भावादिरो प हान शेष तैव-तथापि प्रथम शेष भूत स्या पिदुरुत्ते यज्ञ यतिः प्र
थता मिति मंत्र स्या नु र्ध गिक यज्ञ यति प्राप्ता हा नार्थत्वं ब द स्यापि तथात्वे प पत्तेः सत्रे तद्वदेव

राम०
३०

इ हो प यत्ति न हि प्रोत्सा हात र्थे ण्य आ पु र्द ग्रे स्या पु र्मे हि हो त्या दि षु स ने नो ह-आ ह र्ति र्वा अत
श्च प ह पि ने हे प्रथम फल तथापि आ नु र्ध गिक प्रोत्सा ह नु मा त्रे रो ह व दि हा पी डो य हान न शेष
भूत स्या ण्य स्य मंत्र स्या नु र्ध गिक यज्ञ यति प्रोत्सा ह नार्थत्वा ह हो प यत्ति र वि क लै व च कृत कृत प्रह
रणां ग भूत स्यापि प्रस्तार प्रतियाद कप हे क वाक्य ता य न स्या ण्य पुरा शा स्त इत्यादेः प्रहरण फल
प्रतिपादकत्वाद्यथा सत्रे इहा प्रत्युदाहरण सत्रे व ह्य ते तथे हा पि इ हो य हा नो ग स्या पी डो य
हान प हे क वाक्य ता प त्र स्या ण्य स्यो य हान फल प्रतिपादकत्वा कृत एव सत्रे इहा न हित
ती या नि र्दि ष्ट रा व मंत्र व र्ध कं फल ना म्य त्रे ति निय मे प्रमा णा म स्ति-स्थाना दि वि नियु क्त स्या
पि मंत्र स्य देव ता कल्प कत्व वत् फल कल्प कत्वे पि बाध का भावात्-न चा पेक्षित कल्प कत्वे पि
यत्रे डो य हाना हे रि डा संस्कारार्थात्वेन कृतार्थ जात त्र वि ना त ती या न फल कत्व मि ति वा च्यं । त
ती या स्थ ले पि प्रह रण प्रतियाद्य प्रस्तार प्रतिपादक तया सक्त वाक्य प्राति य दिक व ले न मा त्र व

भा-८
३९

श्रीकदेवतामात्रकल्पनेनवाततोपावगतकरणत्वनिर्वाहोपपत्तौविशेषावेतियज्ञाप्रियापु
रहिपहनामपिस्तावकत्वेनोपपत्तेःफलकल्पकत्वेप्रमाणभावात्।अप्राग्नेवर्चइतिपूर्वमपि
परिग्रहातीतिइतिकारणाविनियुक्तस्यलेफलकल्पकत्ववदिदोषकानेपिइतिकारणावि
नियुक्तत्वात्फलकल्पकत्वोपपत्तेश्चनचैवमण्येवमादिस्यत्वेसर्वत्रैवपज्ञपत्तेरुद्देश्यत्वात्
दिशेषरास्यैकत्वाद्वैस्तुतोविवक्षितत्वेनप्रकाशनानहत्वात्सर्वपज्ञपत्तीनांचग्रहसंज्ञा
द्योतिवत्यातियदिकेनैवप्रतीत्युपपत्तेःप्रकृतौसाधुत्वार्थस्यैकवचनस्यकथंविक्ततावद्
इतिवाच्यंप्रकृतावहितस्याप्यधिकार्यैकत्वस्योपकारकत्वाभावेनातावत्संभवात्ताव
त्तैवैकवचनेनप्रकाशोपपत्तौसाधुत्वार्थकत्वकल्पनेप्रमाणभावात्अतश्चविक्ततोत
तद्गतवहुत्वप्रकाशनार्थसिध्यत्येवौहइतिप्राप्तेनतावच्चयतिष्ठदिरुपादानफलंनुज्ञा
भलसराभावात्गत्वेतत्कृतार्थस्यस्वरसत्फलानपेक्षत्वात्सर्वसत्यपिपदिततीयायाज

साम०
३९

तिकारो न वा क्रियां प्रतिविनियोगः स्यात्ततः क्रियाकरणात्वंमेवसकल्पस्यप्रकाशनहा
रेणोतिप्रथमतस्तत्वावक्रियाप्रकाशकत्वमेवतत्संभवेतत्संबन्धिप्रकारादिप्रकाशकत्वेतस्या
प्यसंभवेमेवप्रकाशस्यानयेहितस्यापि क्रियासंबन्धकल्पनंइतरासकलस्यमेवस्यश्र
तकरणस्यानिर्वाहात्तत्रचविनिगमनाविरहाद्यथैवसक्तवाकप्रतिपाद्यहेवतायाःकल्प
नंतथाआपुण्देरपिफलस्ययत्रसर्वथाअसंभवस्तत्रेवैवावेत्याहोअगत्यास्तावकत्वमि
ष्टमेवअनपेक्षचदिशामाग्नइत्याहोवर्चःप्रभतीनामपिफलत्वंदोध्यंतत्रापीतिकार
णाविनियुक्तत्वात्।अतएवकौस्तुभोक्तरीत्येवयत्रप्रथमतःत्राहोनेतिकारो न विनियोगोपि
।तुलिगादेवसस्तत्रप्रथमेतिमाभागस्यप्रथमस्वतिभागस्यप्रथमप्रकाशकत्वेनप्रयोजनवत्त्वं
लोभेअवशिष्टभागस्यप्रोत्साहनस्तावकत्वाद्वैतत्वेकवाक्यत्वोपपत्तेनप्रथमफलकल्प
कत्वेतिगोनराकदेशेपिप्रयोजनतामेसकलस्यप्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरितिमीमांसकमयी

भा०
३२

हातत्रापि तुल्यं वशात्फलकल्पकत्वांगिकारेनातीवकाविहनुपपत्तिः परंतुपत्रक्रियाजन्यत्वं
फलस्यलिंगवशात्पतीयतेयथाप्रथममंत्रादौप्रकृतेतुप्रथमंतावदेति करणोनक्रियांप्रतिविनि
योगः। अथप्रपद्यतेइत्यादिनामंत्रोच्चारणास्यैवेदमभसणागत्वेनविधेयात्वात्असुवा
देशत्वादाहशब्दस्योक्तविशेषराविशिष्योपदानप्रकाशनस्यैवेदमभसणागत्वेतविधिः।
सर्वथानोपदानं नामकिंचिदस्तिक्रियांगंयत्कृतंयज्ञपतिवृद्धिर्भवितुंयावाएधिव्याघ्रपदा
तप्रकाशनस्योक्तविधमनुष्योपदानप्रकाशनस्यैवाहशब्दार्थत्वात्। वस्तुतस्तुसत्यप्युपदा
नस्यभसणागत्वेनतत्फलत्वंयज्ञपतिवृद्धेरत्रमंत्रेप्रतीपपत्तेयेनमंत्रवशात्फलकल्पना
शंकेत-नहीनाभसणार्थपज्ञपतिवृद्धिकर्तमनुष्योपदानमात्रेणयज्ञपतिवृद्धिर्जायतेइति
शब्दस्वारस्यमाणांतरमंत्रेणप्रतीयते। येयज्ञपतिवृद्धिकर्तसमर्थस्तेऽप्यङ्गताइतिहित
दर्थः। नपौयत्कर्तसमर्थस्तदाहानेतज्ञायतइत्यत्रप्रमाणमस्मिअतो न तावदस्य फलप्र

एम०
३२

तिपादकत्वंअतएव न प्रोत्साहनप्रोत्साहनार्थत्वमपि वृद्धिगतस्वनिष्ठत्वज्ञानमंत्रेण प्रोत्सा
हनानुपययते॥ अतोयज्ञपतिरुपदानविशेषरात्वेनोपात्तायाः परार्थत्वाद्दृश्यं प्रप्रका
शनविषयत्वेनादृश्यत्वाच्चमंत्रेप्रकृताप्रकृतसाधारणौक्यपज्ञपतिप्रकाशनमात्रेणच
तद्दृष्टेष्टययत्तेरनहः। यत्रापियज्ञमानः स्वरूपेणोपपुज्यतेपरं नुगुणभूतोपथोदुचरीसं
मानोदृष्टुतत्रापिअग्निपायायात्यक्तग्रहणोपिराकस्येवग्रहणंसर्वेषापज्ञमानसंस्कार
कत्वाभावात्तत्रकाकथाअदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूतेयज्ञपताविति। अतएवयत्रपज्ञ
मानस्यमंत्रवर्शिकापुरादिफलभोक्तृत्वेप्राधान्यंयथास्तुत्वाकादावाशास्तेयंयज्ञमान
इत्यादौयत्रवाप्रोत्साहनार्थत्वेनयज्ञमाननिष्ठश्रद्धाजननात्तस्यप्राधान्यंयथाआपुहीअ
मेडरुतेयज्ञपतिप्रनामित्यादौतत्रोभयत्रापिसत्रेहः। तदिहसक्तविकारस्तथाधानेस्य
इतिप्रत्युदाहरणसूत्रेण॥ ॥असंयोगात्॥ ॥ज्योतिषोमेअस्तिमब्रह्मण्यानिगदंइ

भा-६
३३

आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिरिं प्रकाशका इन्द्रकयश्च यागाग्यासोदशभिश्च स सैः सह प्रक
मंथिग्राहोभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः तस्मात्त्रीगमेव तु सुब्रह्मण्यानि होलिं गतन
त्वय देवत्याभ्यां सोमं व्रीहिणो मेध इति वत्त अग्निषु द्वागोच्चाग्नेयाग्रहा भंवता तिवचना त्या
क्तग्रही पदेव तावाधेनोपि देवता विधानात् सवनमुखीयेणाग्निदेवता तत्तश्च तद्ग्राह्यं
सुब्रह्मण्या इन्द्रपदस्थाने अग्निपदनिक्षेपेणोत्तराव न चैवं यायादेवो ह सिद्धौ आग्ने सुब्रह्म
ण्येति वचनवैषम्यं यत्तिः प्रकृतौ सवनमुखीयवत्सवत्सवनीयहवीषामपीदं देवत्यत्वा
द्देहिबर्हि मायेन सुब्रह्मण्या निगदस्योर्मयार्थत्वप्रसक्तौ वक्तव्यं तदर्थं मेदेना मेदेन वा
नरहितत सुब्रह्मण्या निगदपाठप्रसक्तेराग्नेयेव सुब्रह्मण्या कार्ये तत्तत्फलकत्वांगीकारेण
वचनसार्थक्यात् अतएवैतद्वचन्यतात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृता वपिन सवननीयहवि
तरर्थत्वं अपि सवनमुखीयश्रुता मंथिप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्या निगदस्यैवेति त्यापि प

गम
३३

ध्येये केचित्तु सवनमुखीये च प्रसौरेव होप इन्द्रदेवता कान्नाग्निषु स्याग्निदेवता कत्वं ग्रहे
षेव तद्विधानात् अतश्च न्यायेनाप्राप्त एव सुब्रह्मण्यो ह वचनेन तु अग्निदेवत्यग्रहयागा
भ्यां सोमं तया आग्नेयो सुब्रह्मण्या सवनमुखीपादाद्विच्य विधीयत इत्याहुः तन्न सवनमुखी
पहोमस्यापि श्रुतमंथिग्रहकराकत्वेन सकलपाज्ञिकप्रसिद्धत्वात् वचनेनाग्निदेवत्यग्र
यागाग्यासैश्चौ सदेशिक सुब्रह्मण्या विधानेपि सवनमुखीये अतिदेशिके इ सुब्रह्मण्या
वाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मण्या यास्तत्रौ पदेशिकत्वेऽहान्न ह विचारस्यासंगतत्वापत्तेश्च
अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयात् इह तु चिंत्यतो किमिन्द्रयदमिव हरिवदादिपदेण्यहो भव
ति उक्तनेति तत्र देवता विग्रहादि वदेवमंत्रार्थवादेति हासपु यराप्रमाणाद्दुस्विहादिगुणा
नामपि इन्द्रसचेतात्वादग्निषु त्वग्निग्रा प्रकाशमार्थे रोहितादिपदानां मह इति प्राप्ते देवता
धिकारान्यायेनैव मंत्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावाच्चरिवदादिपदानां समवेतार्थकत्वे

भा-५
३४

नाहारीरोपेरोद्रस्ततिवदग्नित्कतेरपुपयतेर्नोहःतदेतदेवताधिकारास्पप्रयोजनमात्रक
यनार्थतत्प्रयोजनमपिचेदमहस्यमभावंकृत्वाचितपाःपदानुर्द्धेदोरासत्रेअग्निषुतिअग्नि
गच्छोहिताश्वहहमानोधमकेतोजातवेरोविचर्यराइतिऊहृतस्येयारुसमाभ्रातस्तदा
स्यास्ततेर्नोयोयन्यासपूर्वकत्वाभावेमाघकादिस्मृतिवक्तृतिमलकत्वावश्यंभावात्तयाचेत्त
दधिकरणान्यायस्याभासीकरणाहहितयाइरावयुक्तःतदाचसंज्ञातरस्थदेवताविशेषण
विषयमिदमधिकारोद्रष्टव्योअतरावयत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विकास्मृतिस्तत्रैवश्रुतिपू
तत्वेन्यायायन्यासवैष्यर्थापत्तेरामासास्यस-आयविरोधेआभासत्वस्मृतेरित्युक्तंकल्पस्य
अधिकारो॥॥देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैववाचरीकोतरेसाधकैत्रिवत्सःसाइसो
मक्रयगाइतिसोमक्रयसाधनतयाविहितोत्रिवत्सेदेशप्राप्तेइयंगौस्तथातेजीरांमित
स्यैश्रतेतस्यैसारस्तस्यैदधितस्यैमस्तस्याअतंचनंतस्यैनवनितंतंतस्यैद्यतंतस्याआमि

राम
३४

ज्ञातस्यैवाजिनमित्येकहायनीमंत्रेस्त्रिंशोशेषुद्विंशोहस्तुविवाहएवमृतादिपदेभूपि किं
तस्यश्रुक्तंस्ववत्तस्ययुद्धंतस्याजयस्तस्यहंमारवस्तस्यपत्न्यापनतस्यहीनातस्यमारोह
हनपित्येवंरुहितव्योनेनिसंदेहेश्रुतमित्याहोद्विन्नमीत्यादिवदवशाध्याहार्यक्रियापदे
यद्यपिअस्तित्तिनाध्याहर्तृशक्यतेरकाहयपवस्थायांश्रुतादराभावन्नथापिभविष्यतीत्यध्या
हर्तव्यंतत्तश्चभविष्यतायांसमवेतत्वादिक्तेजानमनार्थत्वेनवद्वर्थात्वास्त्रिवत्सेपिक्ते
त्राजतिहेतुत्रिवत्सगुणाप्रकाशमार्थंकर्तव्यंरावोहइतिप्राप्तेभविष्यतायाअपिमरणावंध्या
त्वादिराविपतत्वाभावात्संभवीत्येवपदेप्रकृतावध्याहार्यंतच्चमोस्तावकविक्तेजानमनार्थ
वेत्यपदेतत्तडभथापित्रिवत्सेअविकृतस्येवप्रयोगादनेहशक्यतेहिसांज्ञागोर्जनिष्य
तेतस्याज्ञापमानश्रुतादिसांज्ञीयमितिवापदेष्टं-तस्मात्सभावनयाविकृतावपिसंभवाद
नहएव॥॥विंगविशेष॥॥ज्योतिषोमेकहयशवसमाभ्राताःआग्नेयमजमग्निषोमे

आत्मनेतरोद्गममुक्थेद्वितीयमेतद्वृत्तिं चोदशिनित्तोयं सास्वतीमेधीप्रतिरात्रेचतुर्थी
मिति अत्रतत्रसंस्थाकलेनिमित्तेप्रकरणात्तुपतुसमाख्यावत्तच्चज्योतिषेप्रोगत्वेनय
श्रुयाणाविधीयतेनतुतत्रसंस्थोद्देशेनैवतेषांवाग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशेनततेनसमान
विधानत्वमित्युक्तंततोये-अग्नीषोमीषोमीयांवाद्यिगुप्रेषः। प्रास्माअग्निंभरतेत्यादि।
सकृत्ययश्रुयप्यतिदेशेनप्राप्तिरात्रेतत्रेणचतुर्णामर्थेपरणीपःप्रेष्योस्याआग्निंभरतेत्य
हितव्यएवमेषामपीत्यविवादः। यहानुपभूनांसमानविधानत्वेतदामेष्यर्थत्वमस्यास्ति
नवेतिचित्यंतेतत्रपुष्टिगस्यमेष्यामसमर्थत्वेपिअस्माइतिप्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यर्थ
योःप्रधानभूतयोर्मेष्यांसमवेतत्वात्पुष्टिगस्यचगुणभूतस्याशाधिकरणात्पापेननिर्दे
शमात्रार्थत्वात्समस्तस्यसंज्ञस्यप्रकरणान्मेष्यर्थत्वमप्यविरुद्धंनचपुष्टिगस्यकृत्विहिम
अर्थत्वेपिक्वचित्प्रातिपदिकार्थत्वस्यापिसत्वात्कथंप्रातिपदिकार्थप्रतिपुष्टिगस्यगुणात्

राम
३५

मिति वाच्यं विभक्त्यर्थे त्वेपि संख्यायां यामि वानुभवस्य सत्वसमाख्यायां तालिगोपि गुरात्व
नियामकत्वात् न हि संख्यायां अपि विभक्त्यर्थे त्वंगुणात्वनियामकं विउद्धत्वात् अतो त्रिंशत्
यत्किंचिदर्थत्वेन न भवत्वनेन प्रातिपदिकार्थे प्रतिकारकं प्रतिचगुरात्वात् याशाधिक
राप्रहस्यपपत्रे मन्त्रस्य मेष्मापि प्रवृत्तिः न च पुंलिंगस्य पुंयशुप्रकृतेः पर्यवत्वेन त
दनुरोधेन व्रीहिणां मेघे सत्रगुणभूतव्रीहिपदानुरोधेनैव ते ए मन्त्रस्य संकोचो घपत्रि
पत्नी स न ह्येत्यस्य कवचनानुरोधेनैकपत्नीकप्रयोगमात्रविषयत्वात् कल्पनवदस्य
पि पुपशुमात्रविषयत्वात् कल्पनात् अतरो व प्रकृतमन्त्रेणैकवचनानुरोधेन नैकमा
मात्रविषयत्वे गुणानुरोधेन प्रधानसंकोचस्याभावात्वात् इतरथा मेष्मविषयत्ववत्स
र्वपुंयशुविषयत्वस्याप्यनापत्तेः अतरादेविधेणुसर्ववचनस्य त्रिंशत्वात् साधुत्वमात्र
र्थे प्रयोगः न च ज्ञात्याख्यायां मेकस्मिन् न वहुवचनमन्यतरस्यामिति सत्यां जातिमात्रा

भा-६
३६

भिधाने विवक्षिते तस्यार कत्वेपि बहुच चनं विकल्पेन भवतीत्यर्थे केरा बहुवच्यर्थेणु तात्पर्य
भिप्राये तौ कवचनस्य तशालिनत्वादे कवचनप्रयोगसंभवोपलिंगस्य कथं विविंगे साधु
त्वार्थे प्रयोग इति चं लिंगस्यापि सपत्तिः पशुहलिंगनराणां भिन्ननेन चं रूपं नरासितत्वा
त् प्राप्ता इति सर्वनाम्न उपस्थितव्यक्तिवाचित्वेन जात्यभिप्रायत्वा न पपत्तेश्च अस्य सत्त्व
स्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च अगोचरवचनवद्विगस्यापि प्रातिपदिकार्थगतलिंगमात्रो
पलस्य तातया साधुत्वार्थं यादृशनात्तदुरोधेन प्रधानभूत सर्वमंत्रसंकोचानुपपत्ते
र्मुक्तो मेष्ममप्यभिमुः श्रीहीना मेधे तत्रतु पव प्रयोगे साधुत्वार्थे प्रयोग इत्यस्य वक्तुम
मशक्यत्वापददपरहितमंत्रप्रयोगस्य च यावति चाकोपदानि श्रुतानि तावता संभवा
र्थप्रतिपत्तिर्कारित्वनियमनवक्तुमशक्यत्वाच्च कएव व्रीहिः प्रयोगमात्रे संकोचः नरा तादृश
नियमानर्गाकारि चेष्टवपददपरहितमंत्रप्रयोगः केषां विधाति कानां वक्तुमशक्यं पु

राम
३६

द्विगमपि मेष्मप्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभिप्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंल्लिंगत्वा
त्वा सौ पशव इत्युपपत्तेः समवेतमेवेति प्राप्ते मंत्रपशुशब्दाश्च वशात् प्राप्ता इति शब्देन प्रयो
गकालेपदपरोक्षतया स्थितं तस्यारमप्येव तदा च व्यक्तिरेव न पशुशब्दः अतः पुंल्लिंगनिर्दि
शात् व्यक्तिरेवाभिधीयते न स्त्रीद्वयं मेष्मी अतो न तावत्समवेतमेव मेष्मालिङ्गं नाप्यस
मपेतत्वेपि एकवचनवत्साधुत्वार्थमेष्मो प्रयोगः अस्ति यापुल्लिंगस्यानुशासनभावेन सा
धुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृते पुं पशुना मपि सत्त्वेन व्यत्यायानुशासनस्याप्रवृत्तेः आराचय
त्रस्त्रीमास्त्रविषयं पल्लिङ्गं तत्रैव व्यत्यायानुशासनप्रवृत्तिः न हि दृष्टानुविधिर्छंदसीति वि
धाने दर्शनाभावे प्राप्नोति नापि पुंल्लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थगतलिंगमात्रोपलस्य तात्पर्य
त्वस्य ताया प्रमाणाभावात् इतरथा बहुतरपदसंकोचानुरोधेनैकस्य व्रीहिणा भिन्नस्य
वपदस्य प्रकृतपुरोदशीपप्रकृतिद्वयोपलस्य तात्पर्यपत्तेः अतो मंत्रपदानामसति वचने

भा. ८
३१

मुख्यं वाच्यं विनिर्दिष्टं प्रत्येकं व्यक्तिं त्वेकत्वविवक्षया योगात्तद्वत्तया येन संकोचोऽपि नाप्युक्तं च
चनेतुपत्तीसंज्ञाप्रसादाग्निभरतेत्यादौ पत्त्याहेः संस्कार्य तात्प्रातिपरिकल्पानेकत्वविपर्यये
पिप्रत्येकव्यक्तिहत्वेकत्वविवक्षया एकवचनस्यापिलक्षणविनैवोपपत्तेर्न संकल्पस्य मत्रस्य
संकोचः संभवति हि अनेकास्वपि व्यक्तियुक्तगुणस्य प्रत्येकवृत्तितया अत्रादौ
विशेषतात्ववदेकत्वे स्य प्रत्येकवृत्तितया सर्वप्रातिपरिकार्यविशेषतात्वेन ह्यत्र सिंगस्य मे
षा रूपप्रातिपरिकार्यं अहत्तित्ववदेकत्वस्य कस्यापि पत्त्यापशोभा वा अहत्तित्वयस्ति न वै
प्रातिपरिकार्यवद्वत्त्वपि बहुवचनानां यत्तौ बहुषु बहुवचनमित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिवद्वत्त्व
स्य शब्दप्रतीतिविषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः न चैवं यशुना यजेतेत्यादावपि एकवचनस्य
त्येकवृत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्वयोपादानेपि बाधानापत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानाहं तत्र
न्याय्यत्वात् यथाति क्रमेकारणाभावाच्चानेकद्वयोपादाने प्रमाणाभावेनैवैकद्वयोपादाने

शाम ०
३१

अपपत्तेः अतश्च पत्तीसन ह्यप्राप्तौ इत्यादावैकवचनस्यानेकेषु लक्षणाविनैवोपपत्तेर्न सं
त्रसंकोचकत्वं तच्चैवेगुणभूमेपिलक्षणापरिहाराय प्रथमं प्रधानस्य संकोचाप्युपपत्तेः अदि
तिः पाशानित्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहाराय प्रधानभूतस्य प्रातिपरिकार्यरूपस्य पिकिन
स्यात् न ह्येकस्मिन् बहुवचने लक्षणाविनोपपत्तद्वत्तिवाचां गुणभूतानुनोधेन प्रधानभूत
स्य संकोचेपि प्रकारावाधप्रसंगे नोत्कर्षप्रमाणाभावात् संकोचेवर्जनापत्त्या नोत्पत्तिरप्यसि
धिवाधेपि उत्कर्षे नोत्पत्तिरप्यसि भावेन तद्वत्त्वस्याप्यपत्त्यात्ता सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणा
भावेनोत्कर्षानुपपत्तेः अतः सिद्धमेव अत्रिगुप्रेषो नंगमिति प्रयोजनस्थल एष तौ प्रित्यादौ
अत्रिगुप्रेषे प्राप्ता इत्याहः सिंगस्य प्रकृतौ समवेतत्वात् तत्पर्वपक्षेत्वनरुः साधुत्वार्थत्वात्
वोहोपयोगोपि धीद्वयकत्वसादृश्यमेधोयागमात्रप्रकृतिकत्वांगीकारेण अत्रिगुप्रेषस्या
प्रवृत्तिरेव सिद्धांते कृत्वा वितोद्यारनेतमेव मण्यहं प्रागिव वृत्तिः वस्तुतस्तु आश्रयताप

भा-४

३८

नेनयुं वन्मिषुन इत्यनेन स्त्रीपुंसमवाये पुंलिंगस्यैव विधानात्कृत्वा चित्तोद्यारतेष्वनङ्गलस्य
रायैव तत्प्रत्ययलिंगप्रकाशनं वाचनिकं ॥ ॥ आम्नानादग्रतः ॥ मंजीहप्रसमासा मंमं त्रहं विधाना
चारपितुमुपोद्यात आरभ्यतेऽज्योतिषोमेऽग्निषे प्रस्तोत्रावांतरपदकारोऽश्रुतं न गिरागिरिति
याहैरं कृत्वोद्देयमिति तत्र गिरापदगीतेरिरापदे इह इति वक्ष्यते । सचेरापदस्य गिरापदस्य
पत्तिविना नेतिसापिवक्ष्यते तत्रेह सा किं विद्यता स्थाना यत्किरुता नियतेति चित्तं ते च त्रयस्य
पितावत्रैरं कृत्वोद्देयमित्यत्रापदस्थाना विशिष्यो ह नंतरस्य स्तोत्रं मंतया आराद्वयकारकत्वा
दिना विधिः । अग्निषोमस्तोत्रागम तयज्ञाय शीघ्रगानोपेक्षया गानांतरं त्वेप्रमाणा मावात न गि
रेति निषेधानुवादानुपपत्तेश्चातएव न गानो देनरापदविधिः तथा त्वेदरापदस्य स्तोत्रा
स्मरविधया गानां गत्वैपितत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपप
त्तेः । अतो निषेधाधानुवादवलेनेरापदमात्रं गृह्यामि धानात्मकस्तोत्रस्ये गिरापदकार्येपि

राम ८
३८

विधीयते उद्देयमिति तत्संस्कारतया प्राप्तगीनानुवादः संभवति च इरापदकार्यकारित्वं
तदर्थं विधानात् । पथैव हि इक्ष्वांरमिति पदं महं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कृतीरपि
त्यस्यार्थे व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्य गिरापदस्यार्थे व्याख्यानं नानुपपत्तं ततश्च प
दपि प्रात्यक्षविधिना इरापदस्य तत्तिः स्तोत्रांगत्वं गिरापदस्य तत्पाद्यत्वं तत्तिः क्रमाच्च स्तोत्रा
ंगत्वं यज्ञायज्ञोपे मस्तुवोति तिसामविध्यमथानुपपत्त्या वा आसिद्धं सामो हि अगस्य गमिष्य
क्तिद्वारैव स्तोत्रांगतेति अगस्यराणामपि तदंगत्वं सिद्धिः । उभयाथापि गिरापदस्य आक्यत्वं
रसाचारणमंगत्वमित्यपि र्द्वलमेव तथापि गिरापदकार्ये इरापदे विधीयमाने तत्कार्यस्य
गिरापदोपत्वप्रसिद्धि मप जीवतीत्युच्यते विरोधापत्तेर्न गिरापदकार्ये इरापदं विधीयमानं
त्यं वाचोपितु न तोयशौकरोति तिव द्विकल्परावेति प्राप्तेन जावदत्र गिरापदकार्यस्योद्देश्यत्वं
श्रुते अपितु निषेधानुवादवलेन गिरापदवाचकत्वमात्रं तेन च यथैव तत्कार्यस्य साध

भा०
३४

धनसाकोशनाशिरापदस्यावकार्यसाकोशत्वाकार्यजनकत्वं कल्पते तथातु ब्रूते नैव गिराय
दयाठस्यापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकल्पनाप्रतिवेधो वि- अतएव कार्यस्याकोशत्वा
पुद्देश्यतामगिरायदीपत्वेन-अपीतु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधानाभूतविज्ञातोयगुणाभि
धानत्वं नैव तत्कार्यापत्तत्वं व्यवहारस्तु निषेधात्तु वाचाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरायदीपत्वप्र
सक्तिमात्रेण-अतएव पाठेऽपि गिरापदस्य यत्र यज्ञापजीयेयुक्तेऽप्यतीति च येनेयज्ञापजी
पंसामविहितं तत्र तस्य इष्टविधयापुक्ताभिधानजनकज्ञागसराभिव्यक्तजनकत्वे नैव
पयोगात्तत्र चैव विध्यभावेन गिरावदस्यैवामानसि द्वयविनियोगोत्सार्थक-अतः सिद्धं
निषेधानुवादवत्वेन गिरापदपाठे रग्निष्टोमस्तोत्रांगतया गिरापदविनियोजकत्वा
भावादिरापदस्यैवैकलोहेयमिति प्रत्यक्षविधिना विधि विहितस्य नियतमेव तद्वा राम०
धकत्वं तत्कार्यापत्तिश्चेति। यत्त्वत्र तत्र रत्नशास्त्रादीपिकयोरुद्धानसु दिश्ये सपदविधि ३५

रित्युक्तं तस्तोमविधया गानांगत्वे गानसंस्कार्यगुणाभिधानजनकगिरापदवाधकत्वानुपप
त्तेरुत्तरयोऽपि च गानातिदेशतदंगस्तोभासिदेशवदतिदेशाय तैरुपेक्षितं-यदपि कैश्चिद्वा
तसंस्कार्येण दस्यस्तोत्रांगतया विधिरभिव्यक्तसंस्कृतपूतीकानामिव यागसाधनत्वात्
ददेव च संभवत्यातिकस्यापि गानस्य शीघ्रप्रवृत्त्यापुनर्विधानं गिरापदस्य गानसंबंधवा
रगार्थमिष्टुक्तं तदपि गानवारणोपि गिरापदवारणानायत्तेरस्य प्रकृतगानसंबंधेऽपि गिराय
दमात्रगानवारणोत्तविषेधानुवादस्यैव शरणीकारणीयतया तत्तएवोभयवारणो गानवि
धिवैष्यर्थदुपेक्षितं तस्मादस्यैव सपदमात्रविधायकत्वं हेयमिति च स्यानापत्तिप्राप्तानु
वादइत्येव तत्त्वं ॥ ॥ अत्र गानात्प्राप्तदिरापदमप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वेतिसंदेहे रग्नि
प्रगीतं अदवाहप्रगीतं यदित्यप्यस्यार्थे तद्विहितस्तदाहं कृत्वेत्यर्थवगमादिरापदमात्र
विधिः स्य एव न हि प्रगीते रापददयतद्विहितं ॥ तथात्वे इकारसतालव्यत्वात् गीतिदशाया

चहृत्वापत्तेस्तथमापि पद्वमिति के हो गसत्रे रागीति दशायां यत्रिमात्रात्मकतया हृत्
 तात्पर्यं तदापी भवतीत्यर्थं के रागी भावविधानादकारादित्वेन हृत्वा कइति याशिनि सूत्रे
 ताच्छ्रुत्योत्पत्तादीपीरीयमिति रूपा विपत्तेः। अथ स्वार्थतद्विते वैयर्थ्ये विकारार्थं
 वापंतद्वितो विकारश्चेत्पदस्य प्रागारूपो धर्म एवेति चेत्। तथात्वे पि प्रागारूपधर्मो गी
 कारे विशिष्टविधिगौरवाय तैरप्रागारूपस्य गिरापदवाधकत्वरूपस्य वाधर्मस्य तद्वित
 र्थत्वमंगीकृत्य तद्वितस्यानुवाहोपपत्तेः। नवा प्रागीतेरापदमात्रविधानेऽहं पक्षित्यनुवा
 हानुपपत्तिः। तस्यैव कृत्वा अक्षरांतरेऽहं पक्षित्येव मर्यागी कारे रानुवाहोपपत्तेः। नच प्र
 कारांतरे रागीते प्राप्तावपि गिरापदकार्यापस्य तत्प्राप्तिः गिरापदस्य ग्निषोमस्तोत्रसा
 धनत्वाभावेनेरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् तहीते स्तद्वारा तदपूर्वसाधनत्वा
 भावेनेरापदे प्रसक्तभावोच्च अत एवोहं ग्रंथे आर्द्रराचासासा इति गाना म्मानमपि अ

प्रमाणा मेव न चैतस्य श्रुतिमूलत्वात् आपस्यैवाप्रमाणं। अहं ग्रंथं त्वसमाख्यायां स तर्क
 लत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात्। अतः स आद्यविरोधे अस्याप्राप्तास्यमेव। यत्तु तंत्रादिग्रंथे
 शास्त्रगीत्याप्राप्तस्य वेदत्वकथनात्तद्विद्वानामहं ग्रंथे यादवनादरणीयमिति प्राप्ते सत्यं
 उरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तप्रागारूपस्य तथापि प्रागाराभावस्याप्यविधेयत्वात् कार्यापत्त्या
 गीतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते। तथा हि। यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्व उययोगस्तथापि गुराभि
 धाधानरूपस्य कार्यस्य गीरापदेरापदे शोरे कत्वा कृतस्तथाधर्मता भः। यद्यपि च न गुराभि
 धानास्वरूपार्थाधर्मः। तथापि गुराभिधानजन्यप्रापूर्वस्यैव ग्निषोमस्तोत्रे च पनादो
 चोययोगाद्वर्माणां च गीत्यादीनां गिरापकार्यगुराभिधाना ज्ञानांतरापूर्वपुक्तत्वस्यैव हीस
 रणीया वाङ्मनियमन्यायेन गीकाराच्च पनापूर्वसाधनी भूत गिरायदीनां तत्कार्यापत्तेः अग्नि
 षोमस्तोत्रापूर्वसाधनी भूत तादृशकार्यजनके रापदे पुक्तैव तद्वर्माप्राप्तिः। मास्तवा अवा

भा-
४९

तरकार्येनेहमंगीकृत्यकार्यपत्तिः तथापि गिरापदवाधकतयान्तस्थानायतिस्त्वावहस्ये
वेरापदस्य-अतश्चेरापदस्यप्रकरणास्तोत्रागत्वेध्वगंगेगीतिरुपधर्मीकोशायावाधक
स्वरूपस्यानापत्त्योपस्थितस्यागिरापदस्यधर्मातिदेशेनकिंचिद्वाधकमस्ति-आद्यश्रवणं
गीतेश्चघनापूर्वसाधनीभूतगिरापदं गत्वं वस्तुतस्तयथैवयज्ञायज्ञीयंपुच्छेगायतीतिव
चनेनयज्ञायज्ञीयस्यचयनेउपयोगस्यैवयज्ञायज्ञीयेनस्तुतीतेतिवचनेनाग्निहोमस्तोत्रे
पात्रतश्चतहमगीत्यंशस्यावधयनेस्वाश्रयगिरापदेययोगकल्पनहारहरस्यचयनोपयो
गकल्पनं तावत्तत्त्वमेववर्तिषोमस्तोत्रागभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनयास्तोत्रोपयोगीकीति
उपदेशेनैवतत्त्वार्थेनगिरापदगीतेरिरापदेतिदेशः-यद्यपिवाग्निहोमस्तोत्रेणार्धकेपरस्मा
दुपरिषत्तुगिरापदस्याप्युपयोगात्तत्त्वनायतिगिरापदस्याग्निहोमस्तोत्रसाधनत्वेसमा
नबादिनात्याशंक्येतेतथाप्यर्चिकोद्रीययोरवातकार्येनेहमेवैवैवात्रप्रगीतस्येवगीत

राम०
४९

पदस्यार्धकेपादादिरापदगीगतेर्गिरापदद्वाराचयनाहवेवोपयोगेनाग्निहोमस्तोत्रेउपयो
गाभावात्तत्त्वार्थपत्तिदेशेनतहोतेरिरापदेतिदेशोऽहोवापितक्तुरित्योपदेशेनैवतत्त्वं
तरारंक्तत्वेद्वैयमित्यत्रनेरापदासरागिविधिर्गंगीरापदयुक्तपाठोयितस्त्वातत्रअपि
तुनिषेधानुवादवत्कारपरिसंख्यामात्रमिरविधिफलं-अतश्चगीतेर्गंगीरावाहाहासाइ
त्येवैविध्यायागीरापदवृत्तित्वेनसंमतायावस्तुतद्वरासरधर्मत्वाकारसत्त्वइवतदसत्त्वपि
स्वाश्रयवृत्तित्वासत्तेर्नगिरापदगीतो रिरापदेस्वतंत्रउदेशेनवातिदेशोऽहोवायत्रतनप्रप्रे
ति-अपत्यप्रोतिब्रूयादित्यादावकारवाधेनेकारविविधस्तत्रयत्कीकविधयास्वतंत्रउपदेशो
गीते-सवथाप्रगीतमेवेरापदं॥॥इतिश्रीस्वंडदेवकृतौभाहदीपिकायांतवमस्याध्यायस्य
प्रथमः॥॥सामानि॥॥अथेतरदिशदानांसामादिशाब्दानांचगीतिमात्रवाचित्वंगीति
विशेषत्वाद्विधर्ममात्रवाचित्वंवासिद्धमेवोत्तरविवक्षयास्मार्यते॥अथवाधोममहो

भा-५

४२

नामग्रंथविशेषः सामगोः पद्यतेः सकिंरौस्वेयऽता पौरुषेय इति चिंता यो कर्तस्मरणाभावः
 पवेहा पौरुषेयत्वे हे जोरत्रापित्पत्वादि तत्रातस्य नैकातिकत्वेन चेदस्याप्यपौरुषेयत्वा ना
 पत्ते स्वाध्यायानध्यापपरिपालनस्य च तत्पत्वाद्दृष्टिसामाख्यायाश्चरुत्वेनापि ते तं श
 क्यत्वादितरथा कर्तस्मरणाभावे पिसमाख्या च तेन पौरुषेयत्वा गीकारो काठकादिसमा
 ख्यया चेदस्यापि पौरुषेयत्वापत्तेरपौरुषेयग्रहः प्रथम इति प्राप्तेऽहवितर्क इति स्मृत्या तर्क प्र
 मवत्वरूपयोगेनैव समाख्येय यत्तौ रुढत्वे प्रमाणाभावाद्ग्रहं ये च यो निग्रंथे यो न्युत्पन्न
 स्यैव सामान्यो यद्यो त्यागपतिदुत्तरयो गीयतीत्यादिना सिद्धिर्ह स्पन्नायेन या इशस्योत्तरादौ
 पठनीयस्य सौ कर्त्यार्थपाठस्यापि वेदस्यापि वेदत्वे सर्वोक्त्या नाना सिद्धतया यो नित्यप्र
 सेगेन यो न्युत्तरादिविभागस्य अतिदेशास्त्वस्य च वै प्यर्थी पत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतए
 व वसवस्वत्पौरुषेयत्वासाधकप्रमाणात्तराभावाविशिष्ट कर्तस्मरणाभावश्च पौरुषे

साम
४२

यत्वाभावसाधक इति नानैकांतिकता यद्यपि च तत्रत्यस्य सामानिचस्वरूपेण पौरुषे
 याण्येव तथाप्युत्तरादिपुत्यापसिद्धाति हि ए सामरचना प्रकारः पौरुषेयः । अतएव स्वा
 ध्यायानाध्यापदिपरिपालनं त्रगादिविषयत्वात् तथानिर्दिष्टं कर्तस्मरणाभावस्तुल्य
 तिकत्यनाभावात् पद्यते मन्यादिस्मृतिषु हि मत्वादि वैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पार्थक
 कर्तस्मरणाभावश्चैकप्रकृतेत्वाय सलकत्वात् तदभावेपिन कावितस्यति । अतएव सन्या
 यविरोधे अस्याप्रमासंबन्धनत्वस्य स्मृतिवत्त्वमत्र श्रुतिकल्पनान्यायस्यैव भासो क
 रणो अतएव वाग्रे सामोह्यो यविचारोपि संगच्छते ॥ ॥ कर्मवा ॥ ॥ सामांकिमवंप्रतिप्राधा
 न्यमुत्तरात्त्वमिति संहेतस्य पिकप्रकरणाभ्योक्तोक्तोत्रांगत्वेन विनियोगे सामां
 ततएव स्तोत्रांगत्वोपपत्तेर्ज्ञातवत्परस्परगुणप्रधानभावः । पदित्योप्यतारूपतिसिं गे पर
 येततस्तोमाहरवहगच्छाणां प्रपिगीतिका लपरिच्छेदकत्वयोप्यत्वात् सामां गत्वं न च सामां

भा-६
४३

मपित्रागक्षराभिव्यंजकत्वलिङ्गेनसंगताऽभयथोपपत्तौअव्यधुंरंसाप्रगायतिद्यद्योमं
गायतितदुत्तरयोगीयतिकवतीषुर्यंतरंगायतीत्यासममीश्रत्यसंवांसामांगत्वप्रतीतेःसं
पुक्ताक्षरस्यैवगुणामिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेनविस्मिष्टाक्षराभिव्यंजकसम्प्रत्योजनवि
रोधितयाअभिव्यंजकत्वानुपपत्तेश्च-अतएवप्रपाजशेषन्यायेनसप्तमीप्राधान्यत्वस्य
शोत्पथास्तंनिष्कारस्ययत्तिकरणाभ्यायेनप्राचीनप्रायात्रसेवम्यापस्यापहमेत्वात्तरावंच
स्तोत्रागतयासंवांयथगुञ्जारशोक्तत्वासांमाधारतयापुनःकार्येकिंचैवंक्रमप्रकरणास
हकृतलिङ्गेनैवसामांसगक्षराभिव्यक्तिद्वारास्तोत्रोपयोगेयज्ञायहीयेनस्तुवीतहहत्त्व
भवतिरयंतराष्ट्रंभवतीत्यादिस्तोत्रेविनियोगवैषम्येअतश्चवैषम्यपरिहारार्थमपिअ
डकारकतयासाधस्तोत्रागतत्वेनचैवंकरणात्त्वविदेशानुपपत्तिःआरादुयकोरकस्यापि
हस्यतिसववहर्षद्वारास्तोत्रोपकारप्रतिकरणात्त्वोपपत्तिःअवांतुसामांगभूतानामपि

राम०
४३

यथगुञ्जारणमावेष्मानुसंगिकस्तोत्रोपकारकत्वमित्यपिवासुवचमितिप्राप्तेस्त्वोत्रशब्दस्य
यायाजिकव्यवहारप्राप्तिमंत्रसाध्यगुणामिधानवाचिञ्चावगतेरितरथाशब्दापे
क्षयास्तोत्रस्यभेदानुपपत्तेरवश्यमानविस्मिष्टाक्षरवृत्तिसंज्ञेशज्ञानजन्यगुणामिधा
नस्यैवस्यैवस्तोत्रत्वावसायात्तादृशस्तोत्रस्यचगान्ताभिव्यक्तक्षरसाध्यत्वेनप्रानेविमानु
पपत्तेर्पुक्तमेवसामोअगक्षराभिव्यक्तिद्वारास्तोत्रसाधनत्वमितिक्रमप्रकरणासहकृ
तसिङ्गेनैवसंवांस्तोत्रागतत्वमितिसामांमपिअगक्षराभिव्यक्तार्थत्वं-अतएवअगक्षराभि
व्यक्तार्थस्यैवसामोअनुसंगिकतयाक्रगाधारत्वस्यापिप्राप्तेकस्यैवसंवांसामांगत्वप्रतीत्य
नुवाहःआवश्यकत्वात्तद्वक्तृत्वेननस्तसामांजतहगाधारत्वस्याहिनैवप्राप्तेस
चसामांगत्ववादिनोपि।यद्येभ्यगायतितदुत्तरयोगीरित्यादौतसप्तम्याप्राधान्यत्वस्य
न्यथाअतिदेशानुपपत्तिःनस्तोत्रोत्तरयोःसामाधारत्वविधिःसंभवदतिगुणानुरोधेनप्रवा

भा. ८
४४

नाहन्नेरन्याप्यत्वात्तारकं सामतचे क्रियत इत्यनेनेतच्चाधारत्वस्य भवन्ते विधाने न अकन
पस्य विकल्पानुपपत्तेश्चाणकं सामेत्यनेनेव तच्चाधारत्वसिद्धेः। पाशदिना च विवक्षितम्
कृत्स्नपपत्तेर्यद्यो गामित्यस्यैव प्यथोपपत्तेश्च। अतोतिदेशावातेनोत्तरयो विधेय इति तयो
ः प्राधान्यसिद्ध्यर्थं त्वहावावश्यकी एतेन अवाप्तुक्तवचनेः सामांगत्येपि आनुषंगिक्या अ
क्षरमित्येतेरपि ज्ञापमानत्वात्तामाहापैवस्तोत्रयद्वयनिर्वाहोपपत्तेर्न सामो अचं प्रसंगत्व
मितिय एतेन संगत्याभावे सामो अंगगतरं अतिदेशानुपपत्तेः। अतो अचं प्राधान्याद
त्तरावर्णवशेन सामा अगण्याभावात्तद्गोपित्वस्य मोक्षो नानुपपत्तः॥ ॥ तच्चे॥ ॥ तच्च स
मयो न्यामृत्यत्र मपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात्तच्चे गोपित्वमिति वादमेवा तत्रापि च यद्यपि अचं
प्रधानत्वात्सतिधाने गसा हन्ते न्याप्यत्वात्पुन्यं च परिसमापनीयमित्यपिसिद्धमेवातथा
पित्तदेवा सिध्य समाधीयतोराकं सामाह चैकीयते स्तात्रीपमिति वचनेन हि न तवद्ग

राम
४४

देशेन सामविधिः। तस्य विंशादेव प्राक्ते। नापि त्रित्वविशिष्टागुदेशेन विशिष्टो देशो वा समे
हात्। नापि स्तोत्रीय अगुदेशेन त्रित्वविधिः एकप्रसरता भंगा पत्तेः। तेन स्तोत्रेण स्तोत्रात्तर
विधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च अतएव स्तोत्रो देशेनापि त्रित्वस्य अकारिहे दृष्टा साक्षा
द्वा विधिः। एकप्रसरता भंगा पत्तेः अस्य ज्योतिषो मप्रकरणे समाप्तानेपि स्तोत्रावशेषप्रकरणे
भावात्प्रकरणेन स्तोत्रस्यो देशे देशत्वानुपपत्तेश्चा स्तोत्रस्य सामविशेषसात्वेनोपादान
स्तोत्रीयपदेनापि तत्प्रतिपादनामपपत्तेश्चा त्रित्वस्य अविशेषसात्वेनोपादानस्य स्तोत्रो देशे
न विध्यनुपपत्तेश्चा स्तोत्रो देशेन त्रित्वविशिष्टागुदेशेन अचं अमप्रकरणादेव स्तोत्रे
प्राप्तत्वात्पूर्वोक्तदृष्टागगायनेश्चानुपपत्तेश्च अतः सप्तमी बवला त्रित्वविशिष्टा सामेव
सामो देशेन विधिः। उद्देश्यसमर्पकं च स्तोत्रीयपदं स्तोत्रीयेन योग्यतावता सामेवेति सा
मेत्यनुवादः। समपदमेव वातयास्तु। अदभ्याद्यं गसामर्थं भवति न्यादि स्तोत्रे विनियोगवैष

भा. ४
४५

र्थे अतश्चैष पृथग्विहारर्थे रमपि आराहुपकारकतया सामास्योत्रो गत्व न चैवं कर सात्वनिर्दे
शानुपपत्तिः आराहुवकारके स्यापि वह सति सववद कर्तृदा एस्तोत्रोपकार प्रतिकारणत्वात्पपत्ते
कृतोत्सा मा गे भूताना मपि पथगु चारणा भावेष्वा नु घे गी के लोत्रोपकार कत्वमित्यपि वा सुवच
मिति प्राप्ते लोत्रशब्दस्य पात्रिकव्यवहारे प्रगीत मेत्र साध्यगुणाभिधानाच्चित्वावगतिरिति र
थाशस्त्रापि स पास्तोत्रस्य मेदानुपपत्तेरवश्यगान विशिष्टा शरव तिसंश्लेषज्ञानजन्यगुणाभिधा
न स्यैव लोत्रत्वावसायात्तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिक्ता शरसाध्यत्वेन गान विना नुपपत्तेरुक्तमे
व सामोक्तगदराभिव्यक्तिद्वारा लोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरणा सहकत सिगेन वक्तव्यं स्तो
त्रागतत्वमिव साम्ना मपि क्रग सग मिव तर्थात् अत्र वक्रग सग मिव कार्यस्य वसा लोत्रानुघ
गिकतया क्रगा धारत्वस्यापि प्राप्ते कच्यध्यां सा माग पतित्यनुवादः। अवश्यकं वा स्यात्तादृ
कत्वेनैतत्सामांततदृगाधारत्वस्य पाठदिनैव प्राप्ते कच्य सा माग त्ववादिनोपि यद्यो न्यागां यमिति

राम
४५

दुतरयोरित्याद्यै तु सप्तम्या प्राधान्यस्य सग अन्यथा अतिदेशानुपपत्तेः। न ह्यत्रोत्तरयोः सामाधारत्व
विधिः संभवति गुणानुरोधेन गधानावत्तेर्याप्यत्वात्। एकं सारचे क्रियत इत्यनेन तद्वधाधारत्वस्य म
वन्मते विधानेन कच्यत्रयस्य विकल्पानुपपत्तेः। अतोतिदेश एव नेनोत्तरयोर्विधे इति तयोः प्राधा
न्यसिध्यर्थं सग एव श्य कीं रतेन कच्यामुक्ते वचने सामां गत्वेपि अनुपपत्तिः। अतएव मिव तैर
पि जायमानत्वात् तमाह यैव लोत्रत्रपदार्थ निर्वोहोपपत्तेर्न सामा कच्यं प्रत्यगतं मिति परास्तः। अंग
त्वाभावे सामोक्तगतेर अतिदेशानुपपत्तेः। अतोक्तं प्राधान्यादुत्तरावर्गावशेन सामोक्तं अन्यथा भा
वात्मकं होपिव ह्यमा री। नानुपपत्तेः। तच्चेतच्च सामयो न्यामुत्पन्नमपि उत्तरयोरिति हि तत्त्वात्चेज
यमित्यविवादमेवात्रापि चयद्यपि कच्यत्राधानत्वात्पुनरुत्तरावर्तेर्यापत्वात्प्रत्यक्षपरिसमा
पनीपमित्यपि सिद्धमेव तथापि तदेवास्मिन्समाधीयते एकं सामरचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनेन
दिनतावद्गु देशेन सामविधिः। राकप्रसस्तातस्य सिंगा देवगात्येः। नापि त्वविशिष्टं कृद्देश

भा-८
४७

यस्य सामरूपता सिद्धे सामेत्यनुवादः। वस्तुतस्तु उत्तराशांश्च वातरप्रकरणात्तत्तस्तोत्री गत्वेनैव
प्राप्तेरवमथाद्यं गत्वे प्रमायाभावत्तत्र तच्च गाना प्रसक्तैरेकसामेत्यादेर्नोक्तप्रयोजनत्वाम
अतएव तत्र सामविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रदाश्रययोनिमात्रस्यैव विनियोगात्तत्र न गुणाद्यधि
धानस्यैवावमथाद्यं उपयोगः। विदुस्तत्रोद्देशेन सामैकत्वविधिः सामेति विशिष्टकारकवि
धानेपि सामैकत्वे विधेस्तत्पर्यायकत्वात् एकपदस्तोत्रीपपदेवानुवादोव सामैकत्वविधिप्रयो
जनं च यत्र विकृतावशिष्टाहौ आग्रीयोपुस्तवत्प्राकृतयोऽनुत्तरावाधेन क्रुगोत्तराविधानेता
साचनविद्यतिप्रकारोपाशेषितुहाशतपीम्यनयनंतत्रतुस्तोमसंस्थानुसंधेना नीतासु
सुक्रसामाकृतसामपादेन नियमेन द्वित्रितावत्सखाकसामां त्रिशावादिसेखाकसुखाद
प्रसक्तैरुच्चरावयकैकसामां पादोऽक्रुगोत्तरेषु माध्यादिनां दिपवमाने सामोत्तरागमइति
हभ्यासः। विमृशत्येकं गीयमानं राकं सामसमारचयेवे गेये निविममासु न्यनासु गाने सामे

रास
४७

कदेशस्य तोषारव्यससरापत्तेः। अधिकपरिमाणसुगाने क्रुक् शोये सामादर्शनरूपविवेशाप
त्तौ तत्र सामैकदेशस्यावस्थापत्तेः। तस्मात्सामसुगानं। इह चाशिष्टादिविषयमेव तत्राग
म्यमानोऽक्रुगोत्तरापरिमितश्च दस्मानामेवानयनावनत्वन्नसमयोर्विषमपावी उत्तराग
थपरितोत्तरयोयेनिश्चक्रमराकरणादिविनिवृत्तत्वेन त्यागायोगात्तत्र सामप्रवैष्यम्यचिंता
नुपपत्तेः। नैमित्तिकं॥ यद्योन्यां गोंपतितदुत्तरयोरित्यत्रोत्तराशदेन योन्युत्तरयोः उत्तराग्रंथप
रित्तयोश्चोत्तरयोर्ग्रहणां उत्तराग्रंथपरित्तयोरेवेति संदेहे उत्तराशदस्य प्रस्तरमुत्तरं वही
षः सादयति त्वच्छ्रुत्तारोहपतीत्याहौसंबंधिशब्दत्वदर्शनाद्यैव योनेः परतः परित्तास्यैवो
त्तरा। ततश्च योनिग्रंथे रथेत्तरयोनेः परतो वरुधोनेः पादात्तस्यां रथं तस्य गानं उत्तराग्रंथे च रथेत्त
रयोनेः परतो नेत्वावी अन्वोदियोन पार्थिव इत्यस्यापाद्यतस्यामपि विकल्पेनेति प्राप्ते वरुधोने
रथंत्तरयोऽनुत्तरत्वेपितस्यामुत्तराशदस्य वैदिकैरुपपन्नमानत्वा दुत्तराशदोये उत्तराग्रंथपरित्तो

भा-८
४८

तरासु वैदिकप्रयोगादसंवधिकतपैव रुजततश्च संवेधि शब्दस्य प्रति संवेधि प्रतिसंधानसाप
सत्वेन विलेनायेपि स्थापकत्वादमत्र संवेधि शब्दत्वे प्रकृते अ संवेधि शब्दरावायेततश्च उत्तरा
ग्रंथे परिहृतोत्तराणां मेव स रि त्युयस्यापक इति ता सामेव ग्रहणं प्रकरणा क्रमाभ्यां चोत्तराग्रं
थपरितानां उत्तराणां तत्तत्सोचं गत्व प्राति ते रि द मेव पुंरुं रावं वा द्वादशाहे षडह गतं च तथैव
हरेकविंशः षोडशी वैराजं सामेत्यास्तां तं अत्र डा कति सर्वस्तोत्रे एकविंशस्तोमः षोडशिसंस्था
एषस्तोत्रे च वैराजं सामेत्यनेकगुणा विशिष्टकर्म विहितं तत्र च त्रैशोकेनाम ब्रह्म साति जगती
पुस्तकीतेति ब्राह्मणां सस्तोत्रे त्रैशोके साम विहितं तत्रातिजगत्या मयन्ने उत्तराग्रंथे चो
त्तरैर्देवहृत्यो तत्र सशरपरिहृत्यार्थं उत्तराग्रंथपरितयोरणुत्तरयोव चि स्तोमा हो सार्थं कर्म
गीकृत्यातिजगत्या देवदेवराशतयोऽभ्यः समानीय समास्वेव गानेन चानीतानाम गत्व प्रमा
णाभावः न्यायसहकृतत्वं गानविधौ रेव निया म कत्वा तानवडा करौ न न्यायबाधः अति

राम
४८

जगतीषु स्तुपीतेति अतिजगती बहुत्वविधिन न्यायस्यो जीवनात्तत्र प्राप्तस्तोत्रानुवादेन त्रै
शोकातिजगती बहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अदिति देशावत्तेः पूर्वमस्य प्रहत्या विशिष्टस्तो
त्रविध्युपपत्तेः अतएव यद्ये न्यामितिसामान्यवचनसामांतरविषयमिति प्राप्तवहिः पवमाना
तिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋगभ्यासस्यावश्यकत्वात् एकस्या अप्यतिजगत्या स
प्तकत्व आवृत्तेर्वहुत्वस्य प्राप्तत्वं तज्ज्ञानुवाहोपपत्तेरस्य सामान्यविधिपरत्वाद् उत्तराग्रंथपरित
वहती प्रकरणाच्च नुरोधेन न्यायस्यैव बाधासशरमपि स्वीकृत्य देवहृत्यो रेव गेय प्रागाधिकं न
ज्योतिषो मेव हृदयं तरेण मनी वहत्यो रुतमेतयो रुत्तराग्रंथे राकस्यैकैका प्यक्तिं छंदस्को
त्तरा तत्रैवं वचनेन नैव हृदयं तरे मेकं छंदोपतयोऽपूर्वा वहती ककुभाबुत्तरे इति तत्र किंपक्ति
छंदस्को मत्तरापरित्यज्य देवककुभे राशतयोऽभ्यासमानेयव्ये उत्तररुती यो निऽतरं च यत्किंप्रयं
यककुभाबुत्तरे संपादनीय इति चिंताया राशतयनेन मुख्यककुप्यं पत्याभावात् रसर साम्यमा

भा. ८

४८

त्रिणामुखककुपशब्दस्य गौणत्वापत्तेर्जघनोत्तराशब्दस्यैव असंबन्धिशब्दत्वेपरित्यज्य कार्यं च
संख्योन्मुत्तरकावत्संख्योन्मुत्तराशब्दस्यैव असंबन्धिशब्दत्वेपरित्यज्य कार्यं च
वंचसुख्यत्वं च गानसंपत्तिरपीति प्राप्ते तत्वात्वे पादे पुनरारभत इत्यस्यैव व्यर्थं पत्तेः ककु
पदमेव गौणमपीत्युक्तं ततो देशेन ककुपत्वविधानात्तयोरेव प्रग्रंथनेन ककुपत्वसंपादन
एवं वैदिकानां श्रुत्येन स्मरणां वाहितप्रागाय समाख्याऽत राग्रंथे पत्तेः पाठश्चोपपन्नो भवति
तच्च स्वोपपत्तिः सामान्यविधित्वात्तथानुपपन्नापि न दुष्प्रतिप्रग्रथनवाद्या बहूनी सकृत्पठि
त्वात्तस्वीत्यपादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठित्वा तदंशपादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठनरूपवो
ध्यंतेन द्विपाककुपः अष्टाविंशत्यस्यैव आद्यायाः सप्तविंशत्यस्यैव अपि अत्रात्तरत्वात् न दोषः
एवं वाच्योति योर्मशवमाध्यदिनपूर्वमाने त्रिके स आवायो माध्यंदिनः पूर्वमानः पंचसामेति श्रु
तं तदर्थं विवरणा निचगायत्रा महीपवे गापत्रे तच्चेभवतोरो रवयो वा जये बार्हते तच्चेभवतश्रौश

साम
४८

न समं त्ये त्रिषु मीतितत्रो रवयो ध्याजययोः पूर्वा बहूनी उत्तरविष्टारपंक्तिः समास्ता तातदिह वि
शिष्यैव बार्हते तच्च इति बार्हते तत्वात्माना दुतरे देव हती घं दस्का वे समाने तच्च इ प्राप्ते नात्रो
रवयो ध्याजयो देशेन बार्हते विधिः योने स्ता दृश्याः प्राप्ते त्वात्तरना पितृ च धि कारणा त्वविधिः प्रा
प्तत्वा देवा नापि बार्हते तत्वा धि कारणा त्वविधिः विशिष्टस्या व्युत्पन्नत्वात्तत्रा अत्रा वन विशिष्टो दे
शेन सामा प्रद्वपविधिः तत्रो देशेन बहूनी छंदस्का त्वे विधिः पारं भवेत्सोपि अवच्छेदका वच्छेदेन
सामानाधिकरण्येन बोधप्रथा संभवेन वच्छेदका वच्छेदेना श्रीयमा सो प्रागाय स्मरणा समाख्या
तरा पाठादि वाधा प्रसंगा पत्तेस्तदनु रोधेन सामानाधिकरण्येनैवा श्रीपत्तेरा वंचतस्य मा सत्त्वा
हेतानि वाक्यानि पूर्ववा कार्य विवरणार्थान्यनुवादकानीत्य च धेयो न हेतानि इतरा साम
प्रास्यार्थानीति वेद्यो चिदुक्तं यद्वो न्यामित्यनेनैव तस्मात्ते सर्वथा सिद्धं प्रग्रथनो न चैव बार्हते
इति क्वचनप्यपो निव हती वत्तेनैवो प पत्तेः प्रग्रथने प्रमारा भावः तच्च संपत्तिप्रग्रथनस्मरणा

भा. ८
५०

दिने वतसिद्धेऽथ च प्रग्रथितवहती वत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपितस्य
रापत्तेस्तथानाश्रितमिति ध्येयं तच्चोद्यं वहती षट्त्रिंशदस्य परिवाते ह्यपादस्य द्विरावत्या
उत्तराया विष्टारयते तथा जाते श्रुतां शदराया आद्या द्वेने कावहती तदत्यपादस्य द्विराव
त्या द्वितीया द्वेनापरत्येवरूपराग्रंथने बोध्यं अत्र सर्वज्ञात्वात्तरत्वादस्य नत्वमिनतसस्व
त्वाविप्यात् यत्तु भाष्यकारेण सच च षड्विष्टिषु भो माध्यंदिने सवनमिति सिंगमपि प्रग्रथन
रावोपपद्यते तथा हि माध्यंदिने सवने पंचसौत्राणि राको माध्यंदिने पवमाने पंचदशस्तोम
कः सप्तदशानि चत्वारि एषानि तत्र पवमाने गायत्रा सही पवसाद्यो षट्त्रिंशदस्य ओरवयो ध्या
जययोः षट्त्रिंशदस्यः श्रौशनसा मृत्तिस्त्रिष्टुभः होतः एषे पंचवहती द्वादश ककुभः विष्ट
तिप्रकारे तथैवोमानेन च स्यतावद्धारमभासात् तमेव वरुणा एषे सप्तदश गायत्री ब्राह्मणो
छे स्यतावक एष योरपि सप्तदशवहत्यशकैकतवाभासेनैवाप्येव पंचवत्वारि शब्दह

५०

त्यो मुख्याः षण्णा गायत्रीणां चतुर्विंशत्यस्य राणां त्रिषह नामध्ये च तस्य राणां गायत्रीणां द्वादश
भिरष्टासोः सरेः सहिता द्वादश एवोक्तं अथ विशत्यस्यः ककुभो द्वादश षट्त्रिंशदस्य
कावहती भवन्ति तदेव सप्तपंचाशद्वहत्यः तारावाषष्ठा गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टा भ्यां द्वा
भ्यां गायत्रीभ्या सह सप्तदशमिर्गायत्रीभिरेकैकेन पदेन मिलिताः सप्तपंचाशद्वहत्यः चतु
श्रत्वांशदस्य रात्मिकाः सप्तपंचाशत्रिष्टुभो भवन्ति रावे आद्या भिस्त्रिभिः त्रिष्टुष्टुभिः षड्वि
ष्टिष्टुभः तदेतत्सिं गं प्रग्रथनरो वो पापद्यते अन्यथा पवमाने अन्यसो द्वादती ना होत एषे च
न्यासा ककुभा द्वादशतयोऽप्यस्य मानयने षड्विसेत्यान्यपपत्तेः अत्र दिवा त्रिष्टुभो माध्यंदिने
सवनमिति यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते वाधात् अतो जद्यन्ये साध्यं दिनसवनपद
एव सप्तगामिगिकृत्य माध्यंदिनसवनं गभतायाः सामवेदे स माह्ना तासाः षड्विस्त्रित्यर्थ
वगते द्वादशतयोऽप्यस्य मानयने सिंगानुपपत्तिरित्युक्तं तस्य साराया आवश्यकत्वेनाद्य

भा-४
५१
वान्माध्यंदिनसदनस्तोत्रीयाणांमेव तस्य साक्षात्तानां प्रपित्तत्त्वोपपत्तेरुपेक्षितं गणवन्वाय
चच्छेदाच्चावाप्यार्मवंपवमानः सप्तसामेत्येतद्विचारणार्थेषु गायत्रसंहिते गायत्रे तच्च भ
वतः स्यात्वाश्वाधी गवेऽश्वानुषुभे तच्च उक्तिरिदं प्रोक्तं ककुभिका च मंतं जगती षट् सोमेषु
रया वाश्वाधी गवयोः पर्वानुषुप उत्तरे गायत्र्यश्रुते तत्र किं तांस्तेव प्रग्रथनविने वत्तच्च गान
भुतडाग्रथनेनेति चिंतायापर्वत्रत्यसंरागा विने वत्तच्च त्वसामानाधिकरणेन वहतीत्य
हस्वत्वोपपत्तावपि राकस्या एवोत्तरायाः प्राटे नत्तच्च गानानुपपत्तेर्युक्तडाग्रथनं डाकृतेत
उत्तराद्वयस्यापि पाठतच्च गानोपपत्तेः डाग्रथनेऽप्यसाक्षात्भाव इति प्राप्ते प्रमाणेतराभावे
पि डागोयस्मरणासमाख्ययोरेव डापायात्वात्प्रग्रथनोत्तच्चनपर्ववद्विद्वत्याश्रयित्तत्त्वा
त्प्रपादस्य सकदावत्यैव तावतैव तच्च स्यानुषुभत्वोपपत्तेः अथासौ रादिपादेनान्विता
गायत्री द्वाविंशसाक्षरानुषुपुभवेति स्मरणावशादपि चैव प्रग्रथनं लिङ्गं चैव तद्विशति

५५

जगत्पञ्चमोऽयं सवनमेकचक्रकुपूडिति प्रग्रथन एवोपपद्यते तथा हित्तीय सवनैस्तोत्र
द्वयं सप्तदश आर्भवं पवमान एकविंश चाग्निषोमस्तोत्रं आद्ये आद्ये सान्त्वयन् गायन् अस्त
स्ति सौजगत्योऽष्टाचत्वारिंशदसरात्मिकाः । तत्तत्तत्तीयं चतुर्थं सान्त्वयन् उन्मुखास्तान्धन
सौजगत्यः पंचषष्ठं सान्त्वयन् रुचिक्रककुभेदेऽक्रचौ अष्टाविंशत्यसरे सैकाजगती अष्टौ अ
सराण्यवशिष्यं ते सप्तमे सान्त्वितिसौजगत्याः । अग्निषोमस्तत्रेव प्रग्रथन पर्व काभ्यासे
स्तपवदस्यश्चतुर्दशककुभस्तत्र सप्तवहस्य ४ पंचजगत्याः । द्वादशासराण्यवशिष्यं
ते चतुर्दशानां चक्रकुभा अष्टौ जगत्याः । अष्टौ असराण्यवशिष्यं ते तदेवं च त्रिंशतिर्जग
त्यो वशिष्ठासरे अमिलितैरेकाककुपूतदिदं प्रग्रथन एवोपपद्यते न तयथा श्रुत गाय
त्री पाठे अत्यासरत्वा पतेः । तस्मादपि प्रग्रथने यत्तु भाष्यकारेण पर्ववदनमयोर्वानिष्ठमो
समानयनप्रग्रथनं वेति चिंतितं तत्पौनरुत्सापनेनैव सिद्धं यदपि तेन रत्नादौ सिंगात्तत्प्र

भा-
५२

दर्शनार्थं वर्णकान्तरमित्युक्तं तदपि भाष्योक्तं विचारोत्तं गानपपत्तेः पूर्ववर्णकं रावप्रदर्शितं
तत्त्वाद्युक्तं एवं वा गवा मयने शक्यस्यधिकशतत्रयसंख्यात्मके अशीतिशत पूर्वपस
स्तथोत्तरं मध्ये विषुवान्तरत्रयं पूर्वस्मिन्महासिप्रायणीये प्रथममहः चतुर्विंशद्वितीयं च
त्वारो भिन्नवर्णवदहः एकः पञ्चवदहः समासः। सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपंचमः
त्रयो भिन्नवर्णवदहः एकः पञ्चवदहः। अत्र भिन्नामेकाहस्य स्वरासामानस्यैव विं
शतिरहानि अष्टाभ्यां अहोभ्यां सहस्रमसाः। गवामयनप्रकरणो ब्रह्मसामस्तोत्रावातरप्र
करणो च चतुःशतमे द्वावर्हे ताः प्रगाथा इति श्रुतं तत्र किति सप्तजगाम मृतद्वयोः प्रग्रथने
नेति चिंतायां प्रागाथस्मरणोत्प्रेरणे नैवेति सिद्धांतः प्रग्रथने च सैरवादि वदित्वा वत्या
ध्ये एवं च पंचसु भाः सवर्हे ताः प्रगाथाः आप्यं तदिति त्रिंशमप्यपपद्यते तथा हि सत्यपि ब्रह्म
सामस्तोत्रावातरप्रकरणं त्रयः प्रागाथान् ब्राह्मशास्त्रं सिद्धो ज्ञाया अपि च बहून् इयं तारका

साम
५२

लेयस्तोत्राया इदं कृतं श्रान्त्रस्याना इति वाक्यं द्वावतरप्रकरणावाधित्वा ज्योतिषो भास
कप्रथमदिनस्य स्तोत्रातरे द्वे च निविशते माष्यकारित्वेन नातर्कं हो गसंज्ञानुसारात् चतु
र्विंशस्तोमक द्वितीयदिनस्य स्तोत्रातरे द्वे च तत्रापि पवमाने रयं तरस्य प्रगाथः होतुं पृथक्
हृतः। अत्रैवाकस्य पृथक् का लेयस्येव बोध्यं एवं मुक्तवचनादै इत्तु प्रागाथेपि उत्तरसि
न्महासिप्रायण्य च ब्रह्मसामस्तोत्रं स्थत्वेपि तत्राभिवर्तसाभावाद्भीवती दृष्ट्या ज्ञाया ना इ
ति वचनार्थेन विरुध्यते। अत्राशिषाः शतप्रगाथास्तत्र शतस्यैव भाष्यकीरतिस्वनस्याथ
सद्वितीये ब्रह्मसामस्तोत्रे परंतु भाष्यकारोपरनौधसग्रहणं नौधसंस्थानं कदाह्यणा
वं सिद्धोत्रोपलक्षणा र्थं वक्तुं स्तस्य बहून् सामकपृथक्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तो नौधस
प्रसक्त्यभावात्त गवामयने अभिवर्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्यविहितत्वाच्चाहं हो ग
संज्ञानुसारात् द्वितीयदिनीय ब्रह्मसामस्तोत्रं शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः। अत्राशिषेन वनवति

भा-
५३

प्रगाथास्तोपंचसप्तसेषु योर्वं तोमिह्यसास्तेषां प्रतिषडहंत तोयदिनवर्ज्यप्रतिमासं विंशत्य
हानिपंचसप्तसेषु रातेतेषु उत्तमवर्ज्यमवर्तकतप्रगाथाद्वदेवत्यावहंतोर्द्वेस्काश्चस
प्तोपंचोषडहंत तोयेषु उत्तमेचसातोवार्हता नोत्तमानामाप्ता नोत्तमरावतामेकविंश
तिर्दिना विषममासस्य चाद्यानि द्वादशेत्येव त्रयस्त्रिंशत्तेसातोवार्हतास्तचाइति वाक्ये
न तेषु सतोवहंतोना विधानं रावेपंचमासयेतं एषावहंतेषु सतोवहंतो वा विधानं भाष्य
कारे लिखनादवतं गंतं वंशेषु त्वहः सविशेषवचनाभावेति स्यात् सति हं विभिर्गीयत्रीया
हैः संयोगेन वहति त्रयसं पादं न तु कापि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रगाथः न तद्वदेत्येव सप्तमास
वार्हताः प्रगाथाः प्राप्यत इति त्रिंशदयोः प्रग्रथनेऽप्यपद्यतेन तत्तच्च गाने क्रियमाणो भाष्य
लिखनादवोत्तरशतद्वयसंख्याकानामवापंचप्रपगाथसं पादकदशर्चन्यनत्वाद्वहंत
वस्यधिकशतवह्निषा नावहंसिस्तचाभावेति तेच सप्ताधिके षु त्रिषु मासेषु सप्तोपंच

सप्त
५३

एतथा हि पूर्वोक्तं रीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवहंतोर्द्वेस्काश्च दिशति दिना नि
अवशिष्टानि मासत्रयेणावधिः संवद्यते। अवशिष्टानि षड्वर्तय मासस्याभिधवतती
यवर्ज्यमुपादेयानीति सप्ताधिके षु त्रिषु सप्ताभिः स्यात् यदा तु त्यज्यापत्वात्यचस्वपि प्रगाथ
षु तच्च गानतहापंचदशानां कथाम्यनत्वादवशिष्टास्त्रिंशत्तेसातोवार्हतास्तचाइति वाक्ये
धरेकाचक्रगिति पंचाधिके विभिर्गीयसैस्तच सप्तावपिराकात्रगवशिष्यत इति तद्वे
यर्थं च सर्वथा सिंगानुपपत्तिः प्रगाथशब्दानुपपत्तिश्च न चैकं तच्च परित्रा अंत्याः क्रवंपुन
रुपासयमिमं क्रकद्वयपादइत्येवं क्रकद्वयग्रथनमेव किं न स्यादिति वाच्यं। अन्यत्र चैव भावे
तौतिवचनेन तन्निरासात्। अतः प्रादप्रग्रथनमेवेति सिद्धां इयंच सिंगानुपपत्तिर्भाष्यकार
लिखनानुसारप्रकरणरावतावत्सत्याकक्रपापमेगीकृत्य यदा तु चतुशततमे द्वावार्ह
ताः प्रगाथा दशतयो धितिकम्यस्तत्र कारवचनाश्च शतपीभ्यः समानयनेन तदा पूर्वपक्षिणो

भा-६
५४

चतुःशतत्त्वानामेव समानयनोपपत्तौर्ह्योपपत्तिरविकलेवेति प्रगाथय रादेव प्रग्रथने अ
र्थकत्वात्सामवे देशात्वा मे देनैकस्यैव स्वरसमहात्मकस्य सामो आरोहा वरोहा हि मे देन
प्रकार मे हा आभाता रु कस्यैव रोगस्य देश मे देन प्रकार मे दवता तेषां च प्रकारा मे क प्रीत्यर्थ
त्वा द्वी हियवादि व देवा व कल्पः सिद्ध एव प्रसंगात्सामर्थ्ये अर्थे क कत्वा ता व कृति विशेष का नि
चिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषु च पद्यान् रसरागा व हि पाये न न प्राकृतानां रथ वरा
दि सामां क्रचां वा प्राप्तिः प्राकृतैस्तान् विशेषे व तेषां निबद्धत्वात् तत्प्रकारो च दृश्यते पदेषु
स्तु व ते तदस्य श्रुत्वा य म सामां स्तु व ते तदस्य राना न्वायं स्तस्य धरा व विदाम् सामां स्तु
वी ते तित्तत्र क्रुश दोः प्रगीत पर प्रगीता य साम विधि नैव प्र सत्वा तत्र हि क्रुगा श्रुत्वा दिना
सामाः स्तोत्र साधन ता सं प्रवति स्तोमाना मर्ष क्रुत्वेन तदा श्रितान् क्रुशां स्तोत्राणि ध्यान
रूप स्तोत्र साधनत्वा सं भवता अतस्तत्र प्रगीता प्रगीत क्रुचोर्विकल्पेन साधन तोत प्रगीता

साम
५४

या एवेति चिंता यो अग्नि मस्य आत्मा तस्य यद्यद्वेप पद्वत्वेन साम विधाय कत्वा भावा राघयो र
वा प्राप्ता र्थत्वादि न लेख्य निश्चय दृक् साम योरुभयोरपि विधिः अर्थ च तत् कार्य त्वसि द्वौ वि
कल्पः न च सा गमने न क्रुचो निहितत्वात्कथं तदिधिः निषेधे कत्वा कत्वा विना निदा त्वस्यै
वा प्रतीतेः अतोऽतदुपधा ना मपि क्रुचा व शो करणा द्विधो कत्वा कत्वा तवा स्तस्य स्तु त्वमेव
ति प्राप्ते वा क्म मे द विषय शिष्य विकल्पादि दोष भियां पूर्वोपपदस्य पि लिङ्ग रा व साम विधाय
कत्वं न तु लक्ष्येन सं हि धयो रा व व सामां र व य सर्वा स्तुतिः क्रुक निंदा पि न हि निंदा न्यायेन
विधेय साम स्तुत्यथ वेति तस्य प्रगीता पाशर साधनत्वा इदं च विकारो यत्र स्तोत्रा वात
रप्रकारो साम तद्यो निरुत्तरा श्रुत्वा पठितस्तद्विषयो इतरत्र सामो क्रुचा च प्रकारा दि नैव
गत्वा य पत्ते साम विधि वैषम्यं त अत एव प्रकृतो सहारो सामो ति ए क व च ने पा दाना
देकमेव साम वेदाने य क्रुच व तत्र यो निरूपे व एकं साम तच्च किं यते यद्यो न्या गायती त्यादे

ईदृशरीयावाह्यनियममग्रायेन प्राकृतं तत्तत्त्वोच्चीयते मेवो देशेनाप्राकृतं प्रवृत्तेस्तत्तत्प्रा-
कृतं च चतुस्तोभवादिगुणानुरोधात्तत्तत्कस्यावप्रजोनायाकृतं च सावहारमभासः ननेव
यत्राप्राकृतस्तोत्रावात्तरप्रकरो यो निरुत्तरावात्तात्तत्त्रोत्तरयोः साक्षिप्रमाणाभावः पत्रच
सज्ञादिभिर्नस्तोत्रात्तरमपात्तं न च प्रकरोक्तः परिज्ञाः न वा प्रकृतोद्गहरावत्समाव-
धिस्तत्रस्तोत्रविधमथा न पपत्याकृतमात्रपयेपिसामानयनेप्रमाणाभावः अथतत्रप्र-
मोतमेव साध्यगुणमिधानस्यैवस्तोत्रतयास्तोत्रविधमथा न पपत्यैव सामानयनततो-
ऽत्रापितत्तरावसामप्राप्तेः सामास्तुकीनेतिविधिवैयर्थ्यापत्तिरितिचेत्तत्सामान्यस्तुकीनेत्य-
स्यानाशम्भाधोतत्वेनेप्रकृतावानर्थकोननिवेशेसर्वत्रैवविकृतावप्राकृतस्तोत्रविध-
येसामविधायत्वोपपत्तेः भाष्यकारादिहिरव नस्वारस्यादस्यविकृतिविशेषप्राप्रकरणमपि
तत्वागोकारेवुनायं वस्तुतस्तस्याप्रविधिरपित्तस्तोत्रपदरातिग्राहकयाज्ञिकगसिधुपोद्भवकः स

राम
५५

ननुवाहृष्टवाप्राकृतस्तोत्रविधिस्तत्पर्यदकत्वविधानार्थोवाहृतिध्येयोगस्तदस्वरसाहववर्षा
कांतरेकचित्कर्तृविशेषेग्रंथसहस्रमानवेदइतिपुंरुक्प्रगीताद्यापरितापुनश्चाप्यसहस्रमानव
त्येतयाहवनीयमुपतिष्ठतइत्यनेनविनियुक्तासाद्विविधायःपरितत्वादिविधाअपिदिकेत्येनवि
नियुज्यतेइतिप्राप्तेप्रगीतायाःप्रगणार्थराचपाठः।नह्यनवधारितस्वरूपायोसुखंज्ञानमर्था
विवोधावासंभवतिप्रगीतात्वनन्यार्थाप्रयोजनमपेक्षमारोपस्थानेविनियुज्यतेइतिसेवशास्त्राये
प्यप्रगीतायाएवशास्त्रोतरेपारःसोपितसुरूपान्प्रतिरुक्स्वरूपज्ञानार्थेएवेतिनशास्त्रातरीयप्रगानास्व
सेस्कोरविरोधाः।हवेदासाममंत्रप्रसंगोदृश्यजुर्मंत्रयोस्वरश्चित्तेहिकचिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्र
चयरूपचानुस्वयेणाधीतकचित्तरावशास्त्रोतरेनाचयवज्यत्रैस्वर्येरावत्रोभवोरपिगीतिडाकार
वदिकल्पएवमवतानोपज्ञकर्माण्यत्रयम्वरसांमस्वितिसम्यक्तानास्वरस्याविहितचाडुमयवाध
इतिवाच्यंश्रीतानामभयनयिष्यध्यायितानांस्वरारोपादिनातत्कल्पपूर्वसाधनीभूतमंत्रवृत्तिव

भा-६
५६

स्यप्रवक्ष्यप्रमाणप्रमितत्वेनस्मृत्यावाधायोपात्तमन्यथाअभिर्मर्धत्वादीनांस्मृत्या नवग्रहोपात्तौमोचने
विनियोगाक्रमादिनाअग्रेयद्यंगत्वानापत्तेः। नचैवंनयग्रहहोमोगत्वानापत्तिः। सौर्विकोस्यैवनवग्रह
होमाकासपैवाकेनविनियोगोपपत्तेः। उक्ततेहश्रोतस्वरविरोधात्तानस्मृतेरप्रमाणस्यमेवेतिप्राप्ते
श्रोतस्यस्वरस्याध्ययनविधिनाअध्यापितस्यप्रयोजनापेसायायद्यच्छ्रुत्याततकुर्यादित्युपवन्द्ये
नप्रकरणादिसहकृतेमंत्रप्रतिपादेनचप्रयोजनदयमवगम्यते। शकंतावस्ययोगकालात्पूर्वमेवायं
विशेषरिणीयकत्वेनचमंत्राणांप्रयोगकालराचार्यस्मारकत्वात्पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावे
पिवाधकाभावे। विध्यवगत्वास्याप्यर्थविशेषस्यप्रयोगकालेमंत्रप्रतिपाद्यत्वसंदेहेप्रयोग
प्राप्त्यभावमगायते। अतस्तदर्थप्रयोगाद्विहरेवमंत्रार्थनिर्णयार्थविशेषस्यप्रयोगकालेमंत्रप्रति
पाद्यत्वसंदेहेप्रयोगप्रावदुब्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमित्यादिस्वरोपयोगः। अपरश्चपूर्वमवधारि
तस्याप्यर्थस्यप्रयोगमध्येविस्मरणोपुनर्निर्णायकता। तस्यचकाहाचित्कत्वेपिमंत्रनेयत्ववदे

राम०
५६

वस्वरनैपत्योपपत्तिः। मंत्रोच्चारणादेवचस्वरोच्चारणासिद्धेर्नस्वरानुसंधानमात्रेणानिर्णयाशका
तदेवंद्विविधः स्वस्मृकृत्यप्रयोगः प्रकरणादिनासिध्येततत्रविशेषरूपेणस्मृत्यायस्यप्रयोगेता
तानस्वरविधायकयावाधात्सामान्यरूपस्यप्रकरणदेः प्रयोगवहिर्मतार्थनिर्णयोपयोगित्व
विषयतेवकल्प्यतेप्रयोगमध्येविस्मरणादौवस्वरानुसंधानेनैवार्थविशेषस्मरणोअत्रचतान
स्यार्थविशेषोपयोगाभावेनादृष्टार्थत्वेपिरंकमंत्रवर्तित्वादेवत्रैस्वर्यदिवाधकताइतरथागु
णानुरोधेनमंत्रावत्यापत्तेः। अत्रयेत्यादिनाययुससाचत्रपादौत्रैस्वर्यादिप्रतिप्रसवः। जपाः जय
तित्योदितामंत्राः। शस्त्रेमंत्रविशेषः। सामप्रदेशेरावसामोहोपोद्यातंसप्रसंगं निरूप्याधुना
सामोहो निरूप्यतेकवतिपुरंशंरंगायतियद्योयोगायतित्यादौयत्रसामातिदेशस्तत्रसामोह
गसराभिव्यक्त्यर्थत्वाद्यचस्थानेनौशकाराद्यसंस्कारिकाआइभावादिरूपगीफिः श्रुतात
वस्थानांतरेयत्रैवैकारपाठउतरादौतत्रैवार्दमावरुणागीतिरहितव्याननप्राकृतस्थानपरित्या

भा-४
५७

सुरांतरे कर्तव्यात् तत्र गीते स्तरे सराभिर्व्यंजकत्वा संभवेनारादृपकारकत्वप्रसंगात् आईभवोद्विप्र
कतौ अवर्णोद्वर्णात्मकस्य संध्यस्य स्यैकारस्य विश्लेषरूपसंस्कारार्थः न ह्येकारो नाम वार्णांतरं प्र
माणाभावात् अपि तस्मै तिसहकृतप्रत्यक्षेणावर्णोद्वर्णात्मक एवात्र तत्र तद्विश्लेषकत्वादेव
वस्य तत्प्राप्त्यनपरितोसुरांतरं विश्लेषकत्वा संभवाद्यत्रैवोतरादावेकारस्तत्रैवार्थः कार्यः यद्यपि
चापं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नार्थः मिथानोपयोगितया दृष्टार्थस्तथातिरेकेणैव संध्यस्यैकारार्थः
मिथानस्य ज्ञायमानत्वात् तथापि गानसंस्कृतमंत्रजगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्वमि
ध्वर्थस्यैवोपपद्यते न चैव विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननुगमाच्च न हि विश्ले
षवत्सर्वत्र संस्कारः इह इत्येतामिहा तत्रापि तिसृत्या इहैकारको योरेपिता तत्र त्वत्वात् तत्रापि
रपद्वद्वमिति तिसृत्या च तत्रापि अत्रैव भावविधानेन तत्र संध्यस्यैव भावेन विश्लेषा संभवात् अतः राम०
सर्वानुगतो वार्णानरागमेनैव साक्षरपरिलोप एव संस्कारस्तोत्रवृत्तः तस्य चरकारस्थानस्थि ५७

तवर्णीतरेपि संभवान्नो ह सिद्धिरिति वाच्यं तथात्वेपि संस्कार्यता वच्छेदकस्यैकारत्वस्यासुरांतरेष
भावेनोहोपपत्तेः वच्छेदकतस्तपरिलोपाख्यसंस्कारां गीकारेकतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापित्तो
स्यैकापि संस्कारत्वादर्थविविश्लेषादिव सामगप्रसिद्धी ननु गतोपि संस्कार इति सिद्धः उहः एव च
प्रधानभूतो जगदिक्रगसराभ्युदयेन यत्र क्रगसराख्यत्वं तत्रावशिष्टगीते लोयो यत्र वा क्रगसराधि
क्यं तत्र गीतिशेषस्यावतिरिक्त्याप्यष्टमे मानमपि नुप्यति ॥ स्तोमस्यैके सास्तः कश्चिदंशं क्रगस
राधिरुहः कश्चिदंशं मासराधिरुहः प्रजापतिरुहः यादौ स्तोभासराधिरुहः सवः तत्र सामातिदेशो
स्तोमानामप्यतिदेशो भवेत्तत्र वेति चित्तापो सान्तो क्रगसराभिव्यक्त्यर्थत्वत्सोभासराभिव्य
क्त्यर्थत्वस्य तत्त्वत्वाद्गुणानुदयेन प्रधानभूतानां क्रवाभिव्यक्तो भानामपि नातिदेशः न च स्तोभा
नप्रायशो नर्थकत्वात् ततोत्रसाधनत्वा संभवेन निःडा योजनाना प्राधान्यमुपपत्तेर्गीतिकावपरिच्छेद
कत्वेन गीत्यंगत्वात् तदतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं अमिः पपतीत्यादिभाष्यकारोक्तस्तोभास

HTS

45

राशांज्यौकवासत्वासेमवेयि स्वातंत्र्ये शौचगुणा निधानरूपस्तोत्रकरणत्वसंभवेन कृत्वहेव प्राधा
न्योपपत्तेः। येषामपि हुफरादिस्तोभा सराणां मर्थभूतत्वं तत्रापि तदुच्चारणस्य दृष्ट्वा राशौ न सा
दृश्यात्प्रधानं गतत्वं प्रकरणादिना शतोत्रं गतत्वं मेव वेति न सामां गतत्वं कल्पनावसरः। न च सा स्तोत्रा
दृष्टार्थत्वं स्तोभा नेवेत्यत्र निरूपणभावः। सामोत्रं शोददार्थत्वं मंशे वा दृष्टार्थत्वं मित्येवं धिघवेरु
प्यापत्तेरेव निघा मकत्वादिति प्राप्तये जायज्ञेयेन स्वकीतेत्याहो तत्र तत्र सास्ता सामान्यतो विशेष
षतश्च विनियोगस्यैव निघा मकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशोऽदृष्टार्थत्वं स्तोभा नात्वर्थभूतानां
गीतिकात्परिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वं मेव अन्यथा हि सामान्तःप्रकरणादि नैव सर्वस्यापि विवक्षिता
र्थस्य लाभे विनियोगविधिचैष्यथापत्तिः। अतो विनियोगवशेन सदृष्टिप्रयोजनत्वा मेद्वारभूत
दृष्ट्यापि तत्रैव सदृष्टिकल्पनान्न तस्तोभेषु दिस्तोत्रादिरूपद्वारे सवंधकल्पनसाम्ये सत्वात्तस्तो
भानां गीत्यं गत्वा तदृष्टिदेशनातिदेशोपपत्तेर्न तदेव सत्यलोपाख्योऽन्यथाभावः अथ वस्तोभा सर

पुनश्च गणेशवदेवस्तोत्राद्युपयोगोपपत्तेर्गीतैरेव तद्वंगत्वमिति तदप्रतिभाति अतएवानर्थकस्तो-
 त्रेषु क्रकसत्वे सामीप्याश्रयिकर्मत्वतश्च भावेन श्रद्धादृष्टार्थत्वमेव अधिकं प्रसंगात्तोभयसत्ता
 मुच्यते क्रकसरेभ्यो क्रगर्थाभिधानोपयोगिभ्यो धिकात्र गणेशविलससत्तावर्णास्ते स्तोभाः अत्र क्र-
 गणेशभ्यो धिकत्वेपि न्यादिरित्यभासे गणेशविलससत्तावर्णाभावादेत्यविशेषात् अर्थादित्यादिविकारे
 दृक् क्रगणेशविलससत्तात्वेपि आधिक्याभावाद्वाद्यं वस्तुतस्तद्विलससत्तात्वस्यार्थाभिधागवात्वरूप-
 त्वे अर्थाभिधायकेषु सुप्रिष्टयतीत्यादिस्तोत्रेषु व्यापारेण्यस्य च विलससत्तात्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वा-
 द्वात्राभियुक्तानास्तोभ इति प्रसिद्धिस्तोभाः स्तोभत्वं च मंत्रत्वादिवदेवाखंडोपाधिरिति न शक्य-
 तावच्छेदकाप्रसिद्धिः अत्र च घेर्ध्वं तस्तोभास्तेषां क्रगमंत्रवदेव गुणानिष्टगुणानिधानजन-
 कत्वादेव प्रामाण्यं गुणानिधानस्य च दृष्टार्थत्वेपि ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यात्वाद्दोषभावेन चाप्रामाण्या-
 योगादिष्वयं सिद्धेः प्रमात्वादिवातोक्तवदेव नानुपपन्नपदिनदेव ताविग्रहादिप्रसंगमिषातास्य

विषयोऽतस्त्वैवार्थस्य सिद्धिः प्रकृतेः सदृशं तदगुणान्निधानस्य अदृशार्थत्वान्न तास्यैकल्यानाश्च
पितृश्राद्धार्थज्ञानजनकत्वमेव तद्वत्कृपदार्थविधया प्रामाण्यं अनर्थकस्तोभासरवत्तथा वा सर्व
त्रैवमादिष्यते प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायपिधेरूपयोगः न हीवेदत्त्ववच्छेदेन
प्रामाण्यमिति राज्ञाज्ञावेदोऽखिलौ धर्मस्तद्वत्त्वमिति मूलपदस्य जनकत्वज्ञापकत्वं भयसाधारण्येन
पुण्यपत्तेः धर्मस्य तदेवं त्रिविधस्यापहस्यशक्तदेवतादिस्थानापन्नपदवैकतदेवतादौ प्रसक्तै-
स्थानापत्तिरिहानीति नृपते तत्र मरुतत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिर्मगीकृत्य तस्याः पंचविधत्वं
उक्तं यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं तथापि तत्सहकारोऽपि पंचविधत्वं प्रत्य
स्मादनुमानाच्च तत्स्वशब्दप्रतिषेधानुमितस्वशब्दादेभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकस्मितस्वश
ब्दादिति तेषां चोदाहरणानि नैवारश्चरुरिति नीषारणान्नीहिकार्यकात्वं गम्यसतः न च नैवारइति
विकारार्थतद्धितरूपस्वशब्दादेव तदिति शेषं तस्य संबंधसामान्यवाचित्वेनाप्युपपत्तौ चरोऽजीवा

रविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् न खार्वाक्यतश्चरुर्भवतोत्यत्र न खानाम्पुनरखत्वमस्य तस्यानायन्न
त्वमनुमानात् न खाना हि आचपनमेव प्रत्यक्षेण कार्यमवधार्यते उत्तमस्वत्वमस्य योश्चावधात
आचपनावधातयोश्चैकवित्तधीवसांवभावकार्यत्वात् साधनयोरपि एकवित्तधीभावप्रयोजक
त्वमनुमप्येव तत्तथाप्युक्तत्वात् तस्य सुपरिधौ पशुनिपुंजीतेति श्रुतस्य परिधेर्यप्यकार्यत्वं श्रु
तस्वशब्दादेवा न खत्रा प्राकृतज्ञियोजनात् तद्विधिर्विशिष्टविधादिगौरवापत्तेः तद्यनगिरगिरेति
निषेधानुवादवत्वादिपदकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेनेन पदस्य गिरापदस्यानायन्नत्वतथा
संस्थितपदं हेमध्वाशयेत् एतं वेत्यत्र षडहाभावे मध्वशनादिविधिना षडहप्रतिषेधमनुमाय
तेन षडहकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेन षडहस्यानायन्नत्वं मध्वशनादेः इदं च भाष्यकारोक्तं
मपि कृत्वा चिंतयितुं योग्यं हेतुमिति मंतव्यं षडहसमाख्यतरं तद्वेगत्वेनाप्रमध्वशनविधानेन ष
डहाभावे मध्वशनविधौ प्राप्ताभावात् स्थिरादाहरणतरे ह मप्यभिप्रेत्यं अत्रातिभातिनता

भा. ८
६२

नाया पादका का सा परकत्व तस्यामेव तेन मध्यमस्य तित स्यापित स्या नापत्तिः कत्वा चित्तयानवि
रूप्यते ईदृशरथाना पत्तिषट्कंच मा व्यत्यादिकरूपेयचधा वगम्यते क्वचिदनुमानात्कचिच्छ
त्तरवशब्दात्कचित्सास शिकात्तचिह्नितियेधानुमितात्तकचिदमावेचिधनमितात्तत्रोधादो
हरयेनीवाशः अनुमानप्रकारश्चनीवाशः प्रदेशचरुप्रकृतिभूताः चर्वन्वपव्यतिरेकानुवि
धायिकान्वयव्यतिरेकेव त्वेसमवायित्वा तसामान्यमाखव्यास्यात्यिदवदिति नरवेय्यपि
चैवमेवानुप्रकारो बोध्यः नरवावेनुष्यप्रयोजनाः चैतव्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिकान्वय
व्यतिरेकवत्वात्तकत्वापितर्हदादिवदिति द्वितीयोदाहरणं तपरिधिरेव यथोपलब्धस्य शक्तशब्
गम्यत्वाभावेपि परिधिधिकरणात्वस्य तदम्यत्वात्तत्तीयोदाहरणो शरमर्पवहिरिसत्रवर्हिः प
देन तत्कार्यस्य सणा कुराणा वर्हिः स्थानापन्नत्वचतथा सहरसां ऊर्ध्वकसोमस्वस्तयइत्यादि
नत्वां प्रकृतौ याहिष्यववमानं स्तोत्रस्य कार्याणां उपह्वार्यविकृतौ अतिदेशेन प्रौढौ न सोमेति

राम
६१

ब्रूमादिहोदृतिरुदिति निषेधान्वाहवलोनेदुपहृष्यसोमपदस्य भाष्यत्वे एव नामेव स्येति ब्रूपाद्य
स स्येति ब्रूपादित्याद्यापि वैकृतमहाहर्त्तव्यं यं वे सत्तु निषेधकल्पनाभावेपि कत्वा चित्तया तदेव
स्थितोदाहरणं तपदि सत्रायादिस्मितानेसंध्योष्विष्यसत्सोमपयज्या विश्वजितापजे तयः सत्रा
या गुरते स विश्वजितापजे तेत्यादौ सोमाद्यभावे वैश्वानर्येषादौ बोध्यः अत्र च स्थानापत्ति सत्वेपि
न सत्रादिधर्मप्राप्तिः अंगापेक्षायां मंगाय रितसादृश्यस्यैव पुरःसृत्रिकस्त्वेन स्थानापत्तिदेशा
पेक्षया चोदनातिगातिदेशस्य वतवत्वात्तत्तदुत्पत्तेः परिधौ पुनराहिष्यसमाधीयतेन परिधौ
स स्थानापन्नत्वपरिधौ पशुनियुज्यते सत्रपरिधौ निषुज्जनानुवादेन विधावतिप्रसंगापत्तेः पशु
नियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टोद्देशापत्तेनियोजनानंतरस्यैवाप्राकृतस्यैव विधेयत्वात्तत्रास्त
वास्थानापत्तिस्तथापि पनपरिधौ पशुधर्मसत्यपि परिधौ पशुनियोजनप्रतिसप्तम्योगत्वे
पुरोडाशकपालन्यायेनापि परिधानप्रपुक्तस्यैव परिधौ पशुनियोजनशेषत्वेन तदपुक्तत्वाभावा

भा-६
६२

धर्माणां चापरायणशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणीयत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणीयत्वाभावसंभवात्
नच गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोदशतावच्छेदककोटिप्रवेशः। शेषत्वसाधनचुस्त्यावेधित्वाधपेस
याप्रयुक्तत्वस्यापि तद्वृत्तित्वेन लघुत्वात् किंच अदृष्टव्यदितेपपस्वरूपे वैप्यर्थाभावाद् धर्माणां के
छेदनाहीनाप्येत्यर्थत्वमेव नत्वपूर्वापस्याधनविशेषार्थत्वआधानवतनचपरिधौ पूष
त्वमस्ति दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वा स तावत्संस्कारान्याहृष्टांतरं वा तद्विहितसिद्धेकार्थत्वात्। सर्वथा
नपरिधौ तत्संभवः परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्त्वादीनां तत्रावश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन
जोषणादीनां पृथग्धर्माणां वाधावश्यभावेन तावत्संस्कारसमुदायासंभवात्। नहि पृथक्
प्रत्येकमेकैकसंस्कारवाची अनेकशकिकल्पनापत्तेः। कतिपयसंस्कारयुक्तेषु पशदप्रयोगाभावाच्च
कयंसि नतीत्यादेस्तत्संस्कारेण परसंयादयेदित्यर्थी जीकोरेण समुदायादिवचित्वेण पपत्तेः अ
न्यथा एकैकसंस्कारस्यापि पपत्वे तन्न नतीत्या कछेदनाहीनां हविकल्यापत्तेः अतोप्युक्त्यादका

रात०
६२

राधाधर्माणामर्थत्वोपादेयपरिधावसंभवइति प्राप्तेन तावत्स्थानापत्यसंभवः सत्यपि नियोजन
तरविधौ प्राकाशाध्वर्युदानवस्याकतनियोजनकार्यएव तद्विधानेन तदुपपत्तेः। वस्तुतस्तु याव
द्विदेशेन प्राप्यते तावत्पूर्वमेव परिधिशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया य
श्चेदनेन विधानोपपत्तेः स्वानापत्यविरोधः। नच धर्मासंभवः। उद्देश्यस्वरूपे अनर्थकप्रसक्तौ शा
स्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थपु पूर्वसेधित्वस्यैवोद्देश्यवाद्यरकत्वात् संबंधत्वंच संवद्भाविति
प्रतितिसाक्षिकः सकलतत्तत्संबन्धेनापकोलं वेदोपाधिरूपधर्मः। तेन तत्तत्संबन्धान्यतरत्व
रूपतया संबंधत्वस्य न गुरुभूतत्वशंका वक्ष्यते वाग्रपेत्याहेमं ब्रह्मापूर्वार्थउत्तराधिकरणीयतु
दनाहीनापपत्त्वोत्पादकतया नाप्येपरिधौ धर्माणां स्थितिरिति तत्रार्थसारथिः। तदुक्तरीत्येव
पशदस्पष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये शक्तिः न तत्तावत्संस्कारन्याहृष्टांतरे प्रमाणाभावात् ताव
त्संस्काराणामेव नियोजनंगत्वमत्र परिधिरवलेवात्माहौ कतिपयधर्मवावेपि धर्मा

भा. ६
६३

तिरकरणानुपपन्नमिति तत्र समुदास्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनं गत्वा पतेः संस्काराणां
समुदायोत्पादकत्वापत्तौ तदभावेन धर्मनात्पनापत्तेः अनतिरिक्तत्वेशक्यता वच्छेदकभेदे नानेक
शक्तिरादवस्थान इतरथा लक्षणो वेदापत्तेः अतो लाघवादाह वनीयादिपदे वदेचादृष्टोत्तरे तद्वि
शिष्टकाष्ठ एव वा पपपदस्य शक्तिः तच्चादृष्टजोक्त्यपराजनादिसंकलसे संस्कारजन्य अपि तु प
पाहत्याद्यंगकच्छेदनजोषणासंस्काराज्जन्यमेव अत एव याज्ञिकानोदीक्षाकाले यावता सेवा
वपकर्मः यत्तु चैतत्तदीक्षासु पपच्छिन्नतीत्यप्येत्यनवादेनैव दीक्षाकालविधानात् इतरथा
पपच्छेदजोद्देशेन तदिधारत्वलक्षणवश्यंभावेनाप्येपरिध्यादावपि प्राप्स्यपपत्तिः उक्त्यप्यामा
त्रं परमर्थलोपादिना निवर्तते न चैवं पूयायाज्यमानायेति मंत्रे ह हो पत्तिः भवन्मते पिसमानत्वा
त्तापरिधयेत्यमानाया दृष्टौ शपत्सैव सुपरिहृत्वा तस्मिन् स्पृहो ह परत्वेनापि व्याख्यानसंभवात्
पदार्थोऽप्यदिहिति वैद्विष्कृतयोः प्रदानार्थत्वात्प्रदेयधर्माः प्रदेयधर्मास्तावदोहादयो भवन्त्येव

राम
६३

। तदुल्लंघनश्रयसाधनत्वस्यापि सहश्रयतीति विधिवत्त्वेनार्थसिद्धत्वादसत्यपितत्पुक्तत्वे तच्छे
पत्वे वा साधनत्वसंबंधेनाप्यसंबंधिश्च यथा संबन्धित्वस्य सत्त्वाद्द्विष्टतयोः प्रणीताधर्माश्च
पि उत्पन्नप्रणयनादयो भवन्ति न हि धर्मसंबन्धिश्च यथा संबन्धित्वेऽप्यस्य पूर्वशेषत्वमपि
उद्योतकं गौरवान् अपीतुशास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धेः अपर्यवसंबन्धित्वमेव अत एव गमेसा
दिमंत्रस्याप्यपर्यवसाधफलार्थत्वं संचसंबन्धप्रकृतेः श्रयसाधनत्वाख्यः समस्त्येव ननु द्वि
ष्टतयोस्ते दुल्लंघनश्रयसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्मप्राप्तिः प्रणीतानासयव नार्थत्वेन विनियो
गात्प्रकृते च संपवनाभावेन तदनुपपन्नः अत एव सौपादिचरुषापि वदिरुषकाणां का
भावात्कयात्तद्वर्गनिवृत्तिवत्संपवनाभावस्य प्रणीताधर्मा निवृत्तिरेवेति चेत्तत्प्रणीतानां
कोनपि रसे पवनसाधनत्वावगमेऽपि आनुषंगिकहविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात्सौपादिच
रोऽप्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः कत्वाचित्तया वायं विचारः इयं च प्रणीताधर्मप्राप्तिः सत्यप्य

कर्मोत्तरत्वे ह धिअतयोरपि ह विःश्रवणा साधनत्वमनेमिति कसहप्रयणाप्रयुक्तत्वेन नैतिवत्
 त्यत्वात्पक्षचमसम्यायेन स्थानावेत्येव न तु द्वी हि यच्च न्यायेन धतिध्येयः। एकार्थत्वेनोत्तिष्ठोमेय
 धिस्तुवत्तद्वत्यनेन घट्ट एव स्तोत्राणि विहितानि तत्र बह्वृथतर सामसाध्ययोर्वहद्वारयंतरां
 वा एषे भवतीति च चनादिकल्पः। तथा नो धस्तस्ये तसाध्ययोरपि। तथा च निपातानि च त्वरी
 त्यादि चित्राधिकरणो कौस्तुभे स्पष्टं तत्र चरथ तरपुरस्कारेणो केचिद्दमी विहितारथं तरे प्रसम
 माने समीक्षयेन्नो चैगेपेति त्यादयः। केचिच्च बहुरस्कारेण बह्विप्रस्तुयमाने समुद्रमन साध्या
 येदु चैर्जयमित्याद्याः। अत्रोभयत्रापि साम्ने शेषित्वमेव न तु निमित्तत्वं उच्येति प्रापपाद्यतते कि
 नु भयत्राविसंकीर्णा इतव्यवस्थिता इति चिंतायां सत्यपि स्तोत्रमेवेतजान्याहृष्टस्य साध्यवादे क
 जातोपस्यैव कल्पनादेक एव साधनी भूतार्थत्वेन धर्माणां सबधा तादिवत्संकरः। न ह्यनयो प्रण
 जानपाजवत्समचयो येनाहृष्टवैजात्यमावश्यकं स्पतराववचनविकल्पस्यापि अहृष्टैके

तात्यपमिति सुवचा अतश्चापूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्स्तोत्रसाम्ने श्रवणयोगे सा प्रवेशायुक्तो धर्मसंकरः अ
 तरावरयत्तस्यामित्याश्रयेत्यस्य रच्युत्पन्नत्वेन श्रुतिप्रकारस्य सुस्तश्चापि मिद्धि ह्वा महत्त
 स्यात्तुत्यन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेपि साम्ने अस्मिन्मिव्यजकं तंता भिष्यतो कल्पयन्त
 रे प्रकारद्वयस्याप्यभावेन धर्मप्राप्त्यापत्तेश्च अतरावकेषु चिद्दमीपुरंथतरो वादानं केषु चिद्द
 हत इति प्रतिनियतनियत निर्देशाद्वृथतरत्वादिविवक्षया धर्मव्यवस्थेयपास्तं न चैतमपि रथं त
 रादिगीते कृगस्य रत्वं शस्यदृष्टार्थत्वेपि सोभास्य रत्वं शस्यदृष्टार्थत्वात्तदृष्टयोश्च जीति भेदे
 न मेदात्ततदपूर्वसाधनत्वलक्षणाया धर्मीणां प्रकृतौ न सा कार्ये कल्पयन्त रस्य बह्वृथंतरा
 स्थानापनत्वेन न दत्तस्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रितगीत्यंशजमादृष्टार्थत्वेनैव हि
 रापगर्ममेत्रन्यायेन कल्पानात्तत्रापि धर्माप्राप्त्युपपत्तिरिति वाच्यं एवमपि कृगस्य रत्वं शस्य
 त्यंशोऽचैसादि रूपधर्मसाकार्यस्यातिवारणात् न च तथापि सामद्वयनियमादृष्टमेदात्तत

भा० ६५ मियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्वर्माविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात्करणपरं यंतरे च हिरण्यग
 र्ममंत्रन्यायेन तदेवाभावात्सांकर्याद्यनापत्तिरिति वाच्यं न्यायनियमादृष्टनियमजन्यत्वेन सा
 मजन्यत्वाभावात् तज्जन्यत्वेऽपि वादृष्टमयो जनस्यैवाक्षराभि व्यक्त्यादेः पुरः स्फूर्तिकतया साध
 नतद्वर्माप्रयोजकत्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कच्छ स च एव पि अथ
 घाततद्वर्मागस्यापत्तेरिति प्राप्ते सत्यपि स्तोत्रद्वयजन्या पूर्वोपे पि अत्रांतरकार्यभेदाच्च दृष्ट्या
 सिद्धिः । तथा हि स्तोत्रत्वं तच्चाप्यै जात्यं वा न तावत्तुतिगुणामिधानव्यक्तिपि अत्रांतरकार्य
 विश्रांतं । दादृष्टस्तोत्रत्वानुपपत्तेः । अपि तु तत्तत्सोमकगुणामिधानव्यक्तिषु व्यासज्जवत्ति
 तास्तचनयौगपद्येस्य स एव कत्वाक्रामिकत्वाच्च अतस्तत्तद्वर्माभिधानेभ्यः संस्काररूपाण्य
 दृष्टान्यत्यर्थं ते तेषां सकलं गुणसमूहं संवनात्मिका तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावसिन्ना अभिधा
 नव्यक्तिरेकोत्यस्त इति अवश्यं वाच्यं तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेण

राम०
 ६५

यिवैजात्यावश्यं भावाद्दीक्षणीयावाङ् मियमन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्वर्मादि
 तिनडाकृतौ स्यादर्थे क शवरथतरे च हिरण्यगर्ममंत्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकवत्
 पैवक्रांतरजन्यसत्तदृशसंख्याकगुणामिधानव्यक्तिविधाना तत्तत्संस्कारप्रयुक्तधर्मप्राप्त्य
 पपत्तिरिति सवनाकुलश्रुता कते वैश्यस्तोमे क शवरथं तरं पृष्ठं भवतीति श्रुते तच्च प्रकृतौ व
 ह इयं तरशोरेव एष शवसा मानाधिकारणात्ययपदसमानाधिकारणा सामात्वसादृश्येन
 न होतः एष शवनिविशते न तु मेवावसृणादिपृथे धितितत्रैव कौस्तुभे स्यं अतश्च व ह इयं
 तरत्वात्तद्वर्माप्रतिरपि पूर्वाधिकारोक्तरीत्या अविवादेव सा च किं समुच्येनोभयधर्मप्राप्ति
 रूनविकल्पेनेति धितायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसमूहप्रयुक्तो तत्तद्वत्कसामादि
 सामग्रीभेदेन विकल्पेनोत्पत्तावपि वैश्यस्तोमे क शवरथं तरं पृष्ठं भवतीति श्रुते तच्च प्रकृतौ व
 केनेकस्मिन्नेव सत्तदृशसंख्याकसंस्कारसमूहे तज्जन्यगुणामिधानसमूहा संवने वा वैजात्याह

भा. ४
६६

यामिष्यक्तौ वाधकाभावात्प्रयोजके बह्वयसत्वेनाविरुद्धसंमीलनादिधर्मानां समुच्चयो विरुद्धो
चैषादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते भाष्यकाकारेण तावदिष्टापत्येव संमीहितं यार्तिककारस्तु एष
एजन्त्यापर्वस्यैकजातीयत्वेनातिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पेनैव पृथक् स्तोत्रद्वयस्य तत्साध्य
मीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्ते स्तोत्रद्वयसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोक्तव्यं एतद्विदिसामं तद्व
चोर्विकल्पेनैव तज्जनकत्वं न च सामग्रीववशाद्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिमीलनादेरपि सामग्रीत्व
संबाधकतया ऋक् समभीत्रस्य तदभावात् न च संमिलनीदेरपि समुच्चयः संमिलनादिसमुच्च
ये सामग्रीसत्त्वाद्देजात्यद्वयोवच्छिन्नोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च द्वायोक्तसत्त्वात् संमीलनादिसमुच्च
य इति इतरेतराश्रयांतराकर्मत्वेनातिद्वययोगीकारेणैकप्रसंगाच्च अतः संमीलनादीनामे
विकल्पे विकल्पश्चावाऽभयसाप्तिवचसं सवगोसवश्येनादौ ह इत्यंतरयोः एकतो विकल्पे प्राप्ते
उभयवह इत्यंतरे भवत इति श्रुतं तत्र यन्मते तीवदेके पृथक् स्तोत्रं साम्बोरेव च तस्मिन् विकल्पस्तस्मिन्

साम
६६

नवचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके पद्ये अंशतः सामद्वये तत्र
चैव्यवईस्थाता एव तत्र द्वर्माः या ह्युक्ता कता चेव पृथक् स्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव बह्व
यंतरादसहितयोः समुच्चयस्तत्तत्सामिवापृथक् द्वयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणा
द्वर्माणां व्यवस्थेव न ह्यत्रैकैककार्यसमुच्चितस्तोत्रद्वयविधानयेनैकैककार्येऽप्यविधाना
दुभयत्रोभयधर्माः स्युः विविधविधिगौरवात् प्राकृतकार्यतायत्ते अथवा वास्थितयोरेव समुच्चय
मात्रविधानां गीकरणात् अतस्तत्तत्साहिततद्वर्मा एव संमिलनादयः नैमित्तिकग्राह्या ग्रतानि
ष्टमस्कस्यपि सामद्वये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावात् न भवतीत्युक्तं कोस्तोमो अत्र च प
थद्वयजन्त्यापर्वस्यैकजातीयत्वेपि समुच्चयायानुरोधेन व्यक्तद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयं इदं च पृथ
क् द्वयसमुच्चयासहरतं सवगोसवादि रूपं प्रत्येकत्वादिनयेति उच्यते वस्तुतस्तत्तत्तु उभेव बह्व
यंतरे भवत इति प्रकृत्यपमाने रथं तां कुर्यात्तव ह्यष्टमवतीति पंचविंशं ब्राह्मणानुरोधेन लाघोप

भा-८९
६९

निकलेरयंतरस्यपवमानेस्तोत्रेनिवेशमिधानान्नपुष्टोत्रेऽनयोः सामोर्नवाशकस्मिन्नकृताव
भयोः यद्यस्तोत्रयोः समुच्चयः। अतएवपवमानेपिरयंतरं विधीयमानं समीक्ष्यवादीनधर्म
गृहीक्षातिरयंतरस्यतैर्विनापिजायमानत्वेनरयंतरं स्वस्येयानर्थक्यादपत्तिसाधनत्वलक्ष
णाद्योएषजनकसंस्कारसमूहस्यधनत्वस्यैवलक्षणीयत्वात्तदभावेकपात्रहस्तरावहित्वे
प्राक्तनत्वापीपनेरयंतराहोत्रप्राप्तेः अतएवः। यैर्विनारयंतरं न शक्यं यथास्तो। भादि
भिस्तत्रैतरेष्वेकत्वेप्रमाणाभावाद्यहमदाश्रयास्तत्रचोपि। क्रान्तराहकपाभावाभावेऽपि
येवनतसहस्रहंगभूतस्तोभादेनाप्रधानं नोयमानं हितत्रांगमपकर्षतीतिन्यायेनानुष्ठानेनका
चित्सति॥ अतः कृत्वेतरेयतादशवाकसत्वेस्तोत्रांतरेविनियोगाभावेचेदमधिकरागादृष्टाव
पार्वणाहोमयोः दर्शपूर्णमासयोस्त्वेषाण्यार्वरौहोमौजहोतीतिश्रुतंसत्रसंख्यामिन्नकर्मद्वयं
स्त्वपवदेवतामिशिष्टं विधियतेनचहविःसमभिवाहाराभावान्नायं देवतातद्वितः। सर्वधसा

राम०
६९

मान्यवाचिनशब्दोऽप्यतपादेवतात्वपरत्वोपपत्तेः। तदिदं होमद्वयविकृतावतिदिश्यतेनवेतिवि
तायांप्रयाजादीवदतिदेशः। नचपर्वशब्दवाच्यकर्मसहायस्यैवात्रदेवताभूतस्योद्देशाशेनसं
स्कारात्तस्यचविकृतावभावात्तदिदेशः। पर्वशब्दस्यकालेमुख्यतयाकर्मणित्यसंशङ्गागीकारेण
माणाभावात्तत्रोत्रकालस्यैवदेवतात्वात्तस्यचासंस्कारयोरनयोर्युक्तरावतिदेशः। पाहि
कालस्यापिकर्मागतयोयद्योगात्स्मृतित्वेनसर्वीहोस्मृतस्यापिपुनरकालिकत्वसंभावनामि
मित्तकाश्रद्धापरिहारार्थकर्मचदेवस्मरणोपपत्तेः। सामवाधिकत्वत्वाभावात्कालसंस्कारकत्व
मिथ्येतत्तथापिविकृतौतत्कालीनायमतिदेशोबाधकाभावादयत्कालीनायामपिपुण्यपुण्य
शादिबहुहेमातिदेशोपपत्तेर्नकाचित्सति॥ अस्तुतवापार्वशदस्यैवरातेर्नवाचित्वादधि
करणाव्युत्पत्त्याकालवाचित्वभवाद्युत्पत्त्याकर्मवाचित्वस्यापिसंभवस्यकरणात्कर्मपरत्वमेव
। तथापिपर्वशब्देवाच्यस्याग्नेयादिसमूहायस्यविकृतावपिदेवतात्वसंभवात्सरादुपकारकयो

भा-६
६८

रनयोरतिदेशेन किंचिद्वाधकापदितुं संनिपत्योपकारकत्वात्। भाष्ये देवतासंकास्कारकत्वमि
त्येतत्तथापि पर्वत्वस्य दानत्वात् पर्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिव तितया समुदायवत्तित्वाभा
वादपर्वसाधनरूपेणाग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगमेर्हविरभिमर्शनमंत्रवद्विहृतत्वावच्छिदेशो
पपत्तेः। न च तत्र शब्दतएव हविषमद्देश्यत्वावगतेर्हद्देश्यसाहित्यस्य वा विवक्षितत्वाद्युक्तोद्देश्यप्रक
तेतत्तद्विशिष्टदेवदेवतात्वेन देवतात्वेन तेष्वाप्युपादानसाहित्यविवक्षोपपत्तेः। सत्यपि वैमर्धन्यायेनो
द्देश्यवाचकपदांतरकल्पनयोग्यत्वादीनां ज्ञेयत्वमुद्देश्यत्वेऽप्युपादेयतादृशादिविधिविवक्षितसाहित्याना
माग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमादिकतौ च तेष्वाप्युपादेयत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्का
रकयोः पार्यशा होमयोवनतिदेशइति वाच्यम्। उद्देश्यसाधनानुरोधेनाग्नेयादीनामपि अपूर्वसाधन
त्वेनैव रूपेणादेवतात्वावगतेर्विकृतावतिदेशेन पपत्तेः। अतएवास्वाहाकारणशुक्रोदाशादावपि अग्न
मीधोमत्वादिनैव देवतात्वापत्तेः सौर्यसवनोपादेतेष्वापि तितदेशानापत्तिः। इदं च सर्वतद्वित्तस्य देवतावि

राम०
६८

धायकत्वमंगीकृत्योक्तं वस्तुतस्तु विविधविधौ गौरवापत्तेर्हविसममिव्याहाराभावेन च देवतातद्वित्तत्वाभि
श्रुत्या त्वर्वाणिमवोपर्वसंस्कारकौ वेत्तेवमपि तद्वित्तोपपत्तेर्यो ज्ञेयत्वापितद्वधारणायोग्यापदेवताविधि
नामंत्रवर्गादेवाहुः कामावागते गमावादेवताप्राप्तिसिद्धे पार्वशापदेनामधेयमेव अतएव याज्ञिकानां क्रवम
वाजिनं वयं परीमासं यजामहे अमावास्यासुभगासुशेवेति मे न गतपरीमासा मावास्याशब्दयोरेव त्वाग्रवे
लाया मुद्देशेन ननु पर्वशब्दस्य शब्दचतुष्टयपरीमासा मावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावात् न चार्थप
र्यालोचनया कर्मपरत्वावगतेरेकैकस्याप्रेयादित्रिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्याप्युपरोदाशादिव
त्सौर्यादिव तितदेशो वाधकाभावः। न हि उद्देश्यशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजीवित्यागोशस्व
रूपेणाग्नेयादेदेवतात्वेन समवति अतो येनैवापूर्वासाधनविशेषरूपेणाद्देशोऽप्युपति संस्कार्यतावतेनै
वरूपेणात्यागाशंप्रतिदेवतात्वमित्युक्तं एव पशुपुरोडाशादेरिव पार्वशा होमयोवनतिदेशः। रावदे
मधेपियेनैवरूपेणापूर्वसाधनत्वविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यतातेनैवरूपेणोत्तरकाव्यडाति

योगित्वेदृशार्थत्वान्तसमुद्दिताग्नेयत्वादिहोरोतिउद्देश्यतावच्छेदककोरोसहित्यस्याग्नेयत्वादेश्चा
 विवक्षितत्वाद्युक्तएवमधस्यापि विकृतावतिदेशः। अस्तुवातत्रोद्देश्यतावच्छेदककोरोसहित्यस्य
 विवक्षायां प्रपिउत्तराकालप्रतियोगित्वेऽप्युद्देश्यत्वादर्शपूर्णमासाभ्यामिषेतिवत्तद्विवक्षा। अतश्च
 सोमेविकृत्युतएवप्रसंगवत्सौर्यादावपिपौर्णमास्युत्तरत्वाभावाच्चातिदेशप्रसंगः। अन्त्यांभरणी
 यायांतुसाहित्यादेशविवक्षादर्शपूर्णमासत्वस्योद्देश्यतावच्छेदककोरिप्रविष्टत्वोदितियुक्तस्तस्य
 अतिदेशः। प्रकृतेयार्वराहोमयोस्तुआश्रपिकर्मत्वमपरप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वात्स्वरूपेराग्नेया
 दीनां देवतात्वेन उपपत्तेर्युक्तएवातिदेशः। यत्तसमुदायापर्वप्रयुक्तत्वात्पार्वराहोमयोर्विकृतौद्यसौ
 यदितदभावादनतिदेशइतितन्नएवमपिवैश्वदेवादिपर्वरातत्सत्वेनातिदेशापत्तेः। प्रयाजादेश
 पितृप्रायुक्तत्वेनसौर्यादावनतिदेशापत्तेश्चानङ्गिप्रायाजादीनांपरमापर्वप्रयुक्तत्वं द्विः करणानाप
 ते। आपितृसमुदायापर्वप्रयुक्तत्वमेवअथतस्यप्रयोजकत्वनसमुदायापर्वत्वेनापितृसत्यपर्वप्र

युक्तत्वेनेतितेषांसौर्यादावनतिदेशस्ततःपार्वराहोमयोरपितृत्यमितिप्राप्तेसत्यमेवंतथापिकेवाया
 यांजिकानोर्विकृतौपार्वराहोमाननुष्ठानादाचारस्यैवप्रकृतौसाहित्यस्याग्नेयात्वादेश्चोद्देश्यतावच्छे
 दककोरोविवक्षानतद्वीहित्वादिबद्धविवक्षोत्पेवतात्पर्यग्राहकत्वावसायातस्यचविकृतावभा
 वादनतिदेशःपार्वराहोमादीनां। अतएवानाचारेषातत्तद्विकृतिपर्युदासहोपेक्षांनंतश्रुतिकल्प
 नागोर्वापत्तेः। सजाणप्याचारमेवोदोरीकृत्यसमुदायार्थतारूपहेतुपरतयाव्याख्येयानिउभयो
 ॥ संख्यापाकर्मभेदावगतेरेकवाकोपातकर्मद्वयस्यापिसंनिधानादावातरप्रकरणाद्वारकैकमेवं
 प्रतिशेषित्वावगतेः कर्मद्वयस्यापिपौर्णमासदेवताकतयातत्संस्कारकत्वं। अमावास्यादेवकत
 याचाामावास्यासंस्कारकत्वप्रधानहयानुरोधेनचमंत्रद्वयस्यापितत्रतत्रावतिः एकपदोपादान
 वगतकर्मद्वयसाहित्यवत्वाच्चसकस्मत्तस्यापिपुनः स्मरणात्तच्चतुभिरितिबन्तानुपपन्नंनह्यत्रय
 याक्रमपाठोयेनेकस्यकर्मणएकएवमत्रोभवेत्तएकपदोपादानातडभयोरपुमयोगतत्वे। अतएव

भा. ६
७०

नात्र सूक्तान्मकविभागन्यायइति प्राप्ते समसंख्यंगप्रधानविषये यथाक्रममेव संवेद्यइति न्यायस्यै
त्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनेव प्रवेष्टानिराकां सत्वाच्चाश्रतमंत्रावृत्तिकल्पने पुनः स्मारका काशा
कल्पने च प्रमाणभावादेकस्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभा. प्रयोजेयीति चेत्समिहा
हीनां च तर्गाप्रधानां पदिसमिहादिपदैर्हितीयोत्तेर्विष्णुयज्ञतीतिव हेवताविधिर्यदिवाविशिष्ट
विधिगौरवापत्तेर्मंत्रवर्णादेव समिहादिहेवताविधिरुत्पत्तिवाक्यस्य समिहादिपदैर्हेवतानुवा
होनामघेयमेव वा सर्वथा सन्नियत्योपकारकत्वत्वाभापत्तत्वेव तं संस्कारार्थत्वमेव पार्वराहो
मस्वाहाकारोत्तमानुयाज्ञादिवत्तनच समिहाहीनामुपयोगाभावः वेदे सर्वत्र समिहादिपदानाम
प्रिसामानाधिकरण्यदर्शनेन नाग्रेयोगोऽपयोगसंभवात्. समिन्मात्रस्यैव न्नसमिधना हावु
पयोगसत्वेन तस्यैव सन्नियत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते सत्यपि वेदे सामिहादिपदानां प्रिपरसामा
नाधिकरण्यइदमहेद्वाधिकरणाभावेन समिहादिपदैस्त्यकाशानामुपपत्तिः शब्दस्य हेवतात्वेन

राम
७०

तद्देहेपसंतरप्रयोगानुपपत्तेः. नच परां मासादिशब्दस्य पार्वराहोमयोर्हेवतात्वेपित्तरर्थस्यपि आये
योहेरुदेशाशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसंबंधेनोद्देशसंबंधित्वात्पार्वराहोमसंस्कार्यत्ववदि. हापि
समिहादिपदस्य हेवतात्वेन तस्यापि वाद्यस्याग्रेः संस्कार्यत्वोपत्तिरिति वाच्यं तथात्वेपि समिधोऽग्रे आ
ज्यस्य वांततूनपाहग्र आज्यस्य चेतिस्यादिसंज्ञवर्गोद्यग्रेः संबोधनेन ततोभिन्नस्यैव समिहादिपदस्य
र्थस्यैकियान्वयप्रतीतेः. समिहादिपदास्येग्रिप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वेपशावतिहे
शानुपपत्तेः आयवितरप्रयात्रा नामा रोपकारकत्वेपिसमिधागस्य सामिधेयं गभूतसमित्स्मारकत्व
मिति तन्न तथात्वेयोवेक्या जगामियुममहसमिधोवक्तीरिवियजतीतिलिगानुपपत्तेः. अत्र हिरवश
ब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनारोपितं बहुत्वमिति सत्येन च तत्समिधनागसमित्पुत्र्यतेवस्तुतस्तु
वतासंबहुत्वात् आसहपकारत्वपक्षे तस्यपि बहुवचनात्समित्यहस्यदेवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञा
वलेनैकस्यैव समित्यस्यार्थस्यासिद्धौ लिंगवशेन युक्तो बहुत्वारोपः तस्माच्च त्वारोपि प्रयाज्ञा आराहुपका

भा. ७१ रकारवेतिनविकृताकहितयाः। इति श्रीखंडदेवविरचितायां माहरीपीकायानवमस्य द्वितीयः प्रकृतौ
 अग्रेरहं देवयज्यपात्रीहितामेधेत्यादिमंत्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिवत्तनश्चिन्तयित्वा दानां सौख्यं
 दिनिर्वाहदिष्ठद्वारांतरसंबंधे निमित्ताभ्याभावात्तत्कुरुहः सिद्ध एव प्रोक्ता दिवत्तद्वशेन पदांत
 रप्रक्षेपात्मको भाक्तद्रुहः परमर्थसिद्धेऽप्याश्लिष्य समाधीयते प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदे नाग्निव्रीह्या
 हीनां लक्षणा यैवा पूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात्सूर्यनीवाराहीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनाय
 पपत्तेर्न पदांतरप्रक्षेपो युक्तः। अतएव वाशानिति वद्वचनं तस्य मंत्रस्य कृता विवेकपाशा विकृता
 वयित्वस्य सायैव कत्वमकाशकत्वान्नोहः। न स्वग्निव्रीह्यादिपदं शक्त्या अपूर्वसाधनी भूतद्रुह
 वतादिपरं अपि तल्लक्षणा यैव शक्या दमेन रूपेण भावे भवति लक्ष्योतिन्यायात् विशेषतश्च शक्त
 स्पेव देवतात्वात्तस्य त्वाग्निपदेन लक्षणा यैव प्रतीतेः सूर्यस्यापि तपैव प्रतीतिसिद्धेर्नोहसिद्धिर्
 रिशास्ते सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृता वृद्धेश्यता वच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्तिजन्य

राम
७१

बोधहारश्च कपूर्वसाधनी भूतं द्रुमदेवता हि संस्क्रुयादित्यर्थे विगम्यते अतएव शक्तिजन्यो बोधोपि
 विहितत्वाज्जित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः। लिंगकल्पश्रुतिवाक्ये तद्वक्त्री न स्या
 देश्यत्वेऽपि मंत्रांतर्गतजीह्वमादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् अतएव तादृशबोधेनापि प्रोक्ता
 जन्या हृषवद्विशेष एव द्रुमदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तद्देश्यता वच्छेदकेऽप्येव साधनत्वे अ
 तश्चोपकार एव भावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विकृतावतिदेशे तत्पक्षभावेन प्राप्यमाणा
 स्याग्मादिपदस्य सौख्यं वाधात्तद्वारसिध्यर्थं पदांतरप्रक्षेपो युक्त एव। अतएव अग्निव्रीह्यादिपदा
 नाम वद्यातादिवत्तत्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्का
 र्यस्य तेन कर्तुं शक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विकृतौ लोपः। तत्र त्वेतावा विशेषः। कार्यभावे लोप
 व अशक्यत्वे तत्जनकोपांतरानुशीलनमिति। येन मूलप्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता
 अपित्वपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अहर्षार्थत्वापत्तेः। अतश्चाग्मादिपदस्य स्वरूपेणा

भा-८
७२

विवक्षितत्वापुक्त एव पदोत्तरप्रश्ने पद इति तत्र तथा त्वे प्रकृतावेव ब्रीहिपर्याया सां दृष्टना दे आनुशानि
वैगुण्याभापत्तेः। येनैव रूपेण मुख्यकार्यप्रतिजनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टप्रत्यपि जनकत्वा
चित्वाच्च। यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवता प्रकाशनार्थं लक्षणावश्यं भाव इति अत्र क मः। सत्या प्र
पितृसृणायां येन स्वशक्त्यवावकत्वसंबन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा जनेनैव संबन्धेन विकृता वि
तिद्वारभेदापत्तः पदोत्तरप्रश्ने पः। वस्तुतस्तु शब्दस्य देवता त्वेपि अपूर्वापि देवतारूपशब्दाच्च
संबन्धेनार्थस्याप्यपर्वसंबन्धात्प्रकाशपत्त्योपपत्तेर्न मंत्रातर्गतत्वादिशब्दलक्षणातिशयोक्तौ
ब्रीहिपदविपक्षे पः। यत एव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ पर्यायतिवारात्तद्वचोऽसंयदेन दृष्टतत्तत्तत्
द्वचो हेति त्रिगुणसरोहपयुहासोपिसगच्छतो अत एव तत्कार्यं प्रकाशनार्थं तत्तत्प्रकाशनस
र्थं त्रिगुणतरोह एव कार्यं वैदिकत्वसामान्यात्तत्तद्वचो संभवेत्येवैकिकवाक्योद्भवः। तथा अन्येन माताम
न्यतामित्याद्यधिगुणैषेमात्रादिशब्देन प्रतिषेधो न मातावर्द्धतेनापितावर्द्धतेत्यादिरूपो न्यत्रेह हि

साम०
७२

जंनचो हस्यन्यायसिद्धत्वेपि विकृतिविशेषे विश्वेषां देवानामगंयद्यपि चनाये प्रतिषेधविधिर्न्याय
प्राप्तत्वादित्यक्तं मंत्राधिकरणा कौस्तुभे तथापि नित्यानुवादशवाये अन्यत्रो हसिं जंनचो हस्यन्याय
सिद्धत्वेपि विकृतिविशेषे विश्वेषां देवानामवत्राणां च पानां मेदसो न ब्रूहि अग्नेषां गस्य च पापामि
दसो न ब्रूहीत्यादि मंत्रपाठे यथार्थं तस्य मंत्रभेष प्रायश्चित्तप्राप्तिफलक मंत्रत्वसिद्ध्यर्थत्वात् जपति
मोद्रे च रोदरी काणि वहामि भवन्तीति श्रुतं तत्र बर्हिः पदेन तत्त्वार्थाणि हवि एसा दन वेदिस्त सा हो
म ह न पवित्रकरा ही तिलसृणा यित्वा तदुद्देशेन पुंडरीकाणी विधोयेते जन्मत्वसंबन्धार्थं
कश्च तद्विज्ञः। तत्र वेदिस्तराणामप्रकृतिप्राप्ते स्तराणि तद्यदि परिधृत वेदिजामिमा ही सीरम पाशया
ना दृभै स्तराणि तह रितैः सुवरो निष्का इमे यज्ञमानस्य ब्रध्व इति मंत्रो वश्यं बर्हिः पदेन भेषदे चोदि
तव्य इति शब्दहरितपदेन हितव्योनेति चित्तायागुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तस्य प्रकाशक शब्द
स्यासमेवेतार्थत्वाद् न हः। कथंचित्तमं जवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थ कत्वेपि

भा. ७
७३

रहपुंडरीकयदृश्यगुणाविशिष्यमवाचित्वादर्मपदस्थानेऽहितेन एतरीकपदेनैव गुणप्रकाश
नोपपत्तेर्न पुनर्यदा तरेण प्रकाशनापि हीनोत्तरे हितपदस्थाने एव न तु तस्थाने पदान्तरप्रक्षेप
इति प्राप्ते विधौ श्रुतस्य पुंडरीकपदस्य गुणाविशिष्यमवाचित्वपि प्रकृतौ चर्मादिपदस्थानातिमा
त्रवाचित्वात्तत्र प्रकाशनार्थज्ञातिमात्रवाचकस्य पदस्यैव चर्मादिपदस्थानेऽहितव्यत्वा
प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थे हितपदस्थाने पुंडरीकपदशब्दगुणावाचिपदान्तरे ह्यत्र
वश्यकत्वात्तच्च यद्यपि पुंडरीकसितोभोजमिति त्रिकांशीस्मरणाभितथ दत्तासज्ये त तथापि पुंडरीक
सदस्या दौ रक्ताभाज एव शास्त्रस्थाना पुंडरीकपदप्रयोगादुक्तं भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेव
हितव्यं। शास्त्रे हि कदापि कदापि हितपदस्थाने पुंडरीकपदो हवत्तु पार्थसारथे रक्तगुणाप्यपि तेनैव
प्रकाशनान्न रक्तपदो हः सिध्येदिति ध्येयं। लोकीकं देहं यशोपयोपजस्य परिष्माद्युच्यते तस्मा
द्वैतानोपसंश्लेषेणैकपदस्यैव दोषत्वे वा योजितिकृपाद्यदि द्वौ रक्तौ ते वा एतद्विदूषाद्यदि

राम
७३

भा. ७
७४

वहव एते ते वा ये वदति श्रुतं तत्र पदस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात्तत्संख्यां कस्पर्श एवेदमंत्रविधा
नमित्यविचारस्पर्शः परं विहिते अविहितो वेति चिंतायां प्रकरणादृश्वप्रातिग्रहे हि न्यायेन च वि
हितस्पर्शात्तथा तन्निमित्तकतया वा नैमित्तकमिदं कर्मतरगतया विधीयते न हीदं दोषनिघ्नति
यं येन विहिते तदभावात्प्रवृत्तिः। यज्ञस्य विहितत्वेन दुरिष्टजनकत्वासंभवेनार्थवादमात्रत्वा
त्तपश्चित्तवत्स्पर्शनिषेधादिक्याद्यदि शब्दोपासनाच्चाश्वप्रतिग्रहे हि वैलक्षण्यमाशक्ये तच्च तो
स्तु अर्थविहिततस्यैव पात्रांभादेस्पर्शस्य ग्रहणाग्रहणवत्पासिकत्वसिध्यर्थं निषेधः। त
तश्च तत्करा पक्षे अयं मंत्रपाठो गमिति पदिशब्दाविरोधः। यदित्वस्य दोषदुष्टविकल्पमिदं निषेधं
स्पर्शगप्राप्तपदस्यैव विषयत्वमासंकोतततो निषेधस्यापि कृतमध्यप्रसक्तगमना गतादिप्र
युक्तपदस्यैव विषयत्वेनानावृत्तेन स्त्रियमपेयादित्यादिवक्तृत्वं गत्वाप्युच्यतेः। स्पर्शस्यैव कृत
वैगुण्यपदकत्वावसायात्तत्र यश्चित्तत्वेनायं मंत्रविधिः कृत्यर्थे एव। एवं च पदानेककत्वेन्याया

भा-६
७४

देवतौ तदहं सद्यो मंत्रत्वसिध्यर्थं पुनः पञ्चमेनैव मपि हि मंत्रपाठमात्रस्य प्रयोजनत्वात् नैपियद्विद्व
वित्यादिविनिर्गो प्रयोजनाभावः। देहसंनिधिपरितानां त्रयाणामेवापाशाधिकरणान्यायेन तत्रैव
विकल्पप्रसक्तवृत्तार्थसिध्यर्थत्वादिति प्राप्तं तत्तु यज्ञस्य यायापरपययि इति यज्ञनकत्वाभा
वेपि निदार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्यपयनिष्ठदुष्टिष्टस्य परस्पर्शकतरि संचारसंकीर्तनेनास्य निषे
धस्य यज्ञप्रयोगसमाप्त्यंतरकास्योनत्वावगमात्पुरुषार्थत्वावगतेरस्वापित्तस्य निवारणार्थ
स्य प्राप्तिस्तस्य सिंगेन प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थत्वमेवात्र तदवसत्ताभावात् स्वारस्याप्युक्तपका
र्योयनर्गोत्तरमेवेदं प्रायश्चित्तं न तु वार्त्तिकदिस्वारस्याकृतमध्यागतलौकिकस्पर्शपीति ध्येयं अत
एव यज्ञस्यैव परपयनिष्ठस्य यज्ञनकत्वावगमात् सर्वकरणाभवेनाशुचित्वापरपर्यादिदोषाभावात् कृत
मध्यागतलौकिकस्पर्शपिनदोषः। अतः सर्वपरपचित्याद्युपस्य शनेपि स्त्रियादिनिस्मार्तमपि प्राय
श्चित्तं बहिःकृतविषयमेवेति निषेधस्य सत्तांतराकल्पनान्न अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादेतः

राम
७४

कृतगतलौकिकविषयत्वमपि तद्वत्कृत्विकर्तृकोविहितोपि स्पर्शः सामीप्यवनिषेधविषय
सर्वतमतिक्रम्य प्रवृत्तस्यातिशेदिकानोपत्तेः। सर्वथाययकार्यवर्गस्य वायपुरुषार्थमंत्रपाठ
अतएव निषेधवाक्यप्राप्तस्य भ्रमश्च मंत्रत्रयमिदं स्वतंत्रमेव तत्तत्संख्याकस्पर्शनिमित्तं तज्ज
न्यदोषनिर्घोतात्तार्थविधीयते न तु कश्चित्कस्य चिद्दृष्टिर्हृत्तियेयं। अत्राप्येवैश्वराकपशुयाशप्रमो
चनेन मंत्राद्वयमान्ना तंतद्विद्विः पाशप्रमोक्तं न मित्येकवचनां तमेकं। अद्विद्विः पाशात्प्रम
सोत्वेनानितिवद्भवचनान्तमपरं। तत्रास्यपि विकल्पेनैकपाशकाया मेव प्रकृतौ निवेश इति व
ह्यतेतदेतन्मंत्रद्वयं द्विपशुकार्यवि। कृतौ अतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनात्तस्य तावत्प्रकृतावेव स
मवेतपाशसंख्याप्रकाशकत्वादिवचनेनोद्भूतविवादमेवान्न च प्रतिपाशमोचमस्यावतो नृहः श
कः। अस्यानुमंत्रयामंत्रत्वेन तत्रैवोपप्रयोगात्तद्वत्त्वचनस्य प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन त्र
द्वयार्थसाधुत्वायेवाप्रयोगाद्विकनावरहः अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादेतः

भा. ८
७५

त्वाद्यर्थकत्वस्याप्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वस्य सार्थक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं श्रयावपवन्न्यावप
विवृतिसंख्यात्वं संवधेन प्रकृतौ एकत्वस्य सार्थक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं
अपि संभवादनुहं न चेयं निधिः। स्यास वित्यनुशासनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधिः
कुरुसि भवंतीत्यनुशासनस्य कतावस्य दृष्टत्वेनैकत्ववत्त्वं स कत्वेऽपि विकृतावदृष्टत्वेऽपि
त्वत्प्रकृत्यानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रकरणेन प्रकृतौ दृष्टवत्त्वेव दृष्टिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वा
त्तत्प्राप्त्यर्थेणाप्यस्य मन्त्रस्योपपत्तेरेकत्वस्यापि तत्प्रमाणोपपत्तेः। अतो हि पाशकायामपि
विकल्पेनादिवचनबहुवचनप्रयोगादिति प्राप्ते सत्यं निरुक्तं संवधेन द्वित्वेन सार्थक्यं संभवस्तथापि
साकिं स्यात्सुषुप्त्यनुशासनसिद्धतया निरुक्तं तत्प्रमाणवाच्याद्वायाद्यैः सुषुप्तिवत्सोपपत्तिकी वा
नाद्य। अनुशासनस्य दृष्टानुविधिः कुरुसीत्यनेन यत्रैव न पाशकावदृष्टं न तद्विषयत्वेनैव निपतत्वात्
अन्यथा वैदिकप्रमाराप्रमितं मन्त्रस्य दृष्टवत्त्वस्यैव विश्वजित्तिस्वर्गकामपदेऽहं हो च कुरु स

सप्त
७५

विधिप्रवृत्त्यापत्तेः अतः कुरु स विधेः परितः मन्त्रविषयत्वाद्द्विकृतावतिदिष्टं मन्त्रे अप्रवृत्तेर्नानशा
सनिकनिरुद्धस्य सार्थक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं
स्यात्तिकां ननु शासनवैषम्यापत्तेः। अस्तु वा सा तथापि प्रकृतौ यथा दृष्ट्या एव त्वोपस्थितिर्न
तथा विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्राकृतवृत्तिबाधात्तद्वा एकस्य बहुवचनस्यापि बाधे द्वित्वप्र
काशनरूपकार्याभूतेनेन शक्तद्विवचनप्रयोगेऽप्यवश्यं प्रावः। स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्यवाच
कं यदं प्रयोग्यामह इति न्यायात् अत एव द्वित्वोपस्थित्यर्थे अंगुलिदिग्वा सोऽप्यनाशकः। मन्त्र
होतृणां मर्धबोधकत्वात् न पत्तेः। अत एव बहुपाशकस्यैव बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्र
प्रकृतौ निरुद्धस्य सार्थक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं त्वं तथापि स्वशक्यं
मन्त्रत्वानुपपत्तेः। विप्रातिपत्तौ बहुवचनं तथाप्येकत्वप्रशंसनस्य दृष्ट्या एव निवेदनामी
कल्पविकृता कुरु भित्तं तस्य वत्तिह धित्यते किं बहुपाशकायामन्त्रकस्यैव तद्देस एव निवेश

भा-
७६

इति तत्र बहुत्वप्रकाशनसिं गादनानसादेश्यादीर्वाधे एषानुमंत्रणादिवद्विकृतावुत्कर्षजन
चतहत्सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावः। ज्योतिषो मम हाप्रकरणा स्येवानर्थका तहत्सामान्य
गम्याय सहकृतस्य कृत पशुसामान्यसंबंधबोधकस्य सत्वात नचैवमपि पाशप्राति पहीकार्य
स्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्मत्वस्य प्रमोचनभावनापाशप्रधानभूतापादै होपिसंभवेनेन तस्य
तिपादकपदानोसिं गा विरोधाभावेनानुषानसादेश्यादिकधेप्रमाणाभावान्नगुणाभूतबहु
वचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकत्वनायुक्तेति वाच्यं। अनेकेषां मपि पदानां कद्वी ह्यादिपदानु
रोधेन व्रीहिप्रयोगएव संकोचकवदुत्कर्षस्य पुपपत्तेः। इतरथा ए कपस्य पदानुरोधेनेतर
पदाना मुत्कर्षाभापत्तेश्चागुणाभूतासिं गानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मोवर्ज्यसंकोचवदुत्कर्षाभू
तवचनानुरोधेनापि तदुत्कर्षेपि पुत्तश्चाप्रातिपदिकार्थवसिं गसंख्यादेरपि कारकान्वये
न प्रातिपादिकार्थप्रतिसंख्यादेर्गुणत्वेन प्रमाणाभावाच्च। एवं चैकवचनोत्तपाशमंत्रेणावि

राम०
७६

कृत्योप्यष्टदोषदुष्टोनमवेदिति प्राप्तेनात्रोत्कर्षेन गुणाभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूता
नावद्वनामुत्कर्षेप्रमाणाभावात्त विभक्त्युपात्तसिं गसंख्यान्वपित्वरूपसत्त्वसमाख्या नुरोधेनय
र्धिकाचपवेलायासिं गसंख्यादेः प्रातिपदिकार्थप्राधान्येवान्वयाच्चनचैवं सिं गादनुरोधेन प्रधानभू
तबहुतरेतरपदसंकोचस्याप्यनापत्तिगुणाभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य संकोचेपि प्रकरणादिवाधप्रसं
गेनोत्कर्षेप्रमानशाभा तसंकोचे अचर्जनीपत्तयानोत्तरीयकसंनिधिवाधेपि उत्कर्षेनोत्तरीयकत्वाभावेन त
द्वाधस्यान्याप्यत्वात्तच्चा एषादिपदानानुगुणात्वाभावात्तद्विरेकेयो सरपसनाप्रकृतोपयोग्यार्थप्रतिपादक
त्वाभावाचोत्कर्षइतिवैधर्म्यप्रकृतेरुपशुपाशकर्षकोमोचनमात्रप्रकाशनस्येवोपयोगित्वात्संख्यायाश्च
स्त्रःस्वरूपेण प्रकाशनानपेक्षत्वात्संख्यावाचकपदवैधर्म्यपदिहिरुगार्थतस्य पाशसंख्याप्रकाशनोपयो
गकल्पनेपिनेतरपदानोत्तव्यतिरेकेणा प्रकृतोपयोग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः। अतएव बहुवचने सुपां
सुपदेत्येव स्वशक्यबहुताश्रयीभूतपाशावयवजनमपाशकथयपविवक्षित्वसंबंधेनैकत्वसंख्यायामेव

भा-६
७७

एवंचफलमुखत्वादिवमशिषोविविकल्पानहोषायेतिधेयंउत्तरयोत्कर्षपक्षेपिरकवचनांतमंत्रस्यैवोहेनवद्र
पाशिकायांमन्त्रस्याभिवक्तुपशुषापिवद्रवचनांतलोपपत्तेस्तत्पाठफलंमंत्रत्वमात्रसिद्धिरुपमंहेस्यारअपूर्व
अतएवदर्शकर्मामासयोःपुनोसंनद्येसकचचनांतोमंत्रराकपलीकप्रयोगइवद्विवद्रपलीकप्रयोगयोरप्यवि
कारेणैवप्रयोक्तव्यः।नचसिंहेनैकपलीकप्रयोगएवमंत्रोर्गद्विवद्रपलीकप्रयोगयोस्तदेकप्रतिदिश्यतेइतियुक्तं
प्रयोगयोःपरस्परंप्रकृतिविकारभावेप्रमाणाभावात्।सिंहास्यवक्ष्यमाणारीत्यासर्वसाधारणत्वाच्चपचहिउपदे
शाख्यप्रत्येकप्रमाणास्यैकपलीप्रयोगमात्रविषयत्वअन्यत्रचकार्यमुखेनतिदेशतःप्राप्तिस्तत्रैवोहेनतप्रा
पकप्रमाणास्यसर्वविधत्वेअत्रचपाशस्यायेनप्रातिपदिकादिहिंसास्यसर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरो
धेनसंकोचायोगान्नास्यप्रायकप्रमाणास्यैकपलीप्रयोगमात्रविषयत्व।नचक्रतुपशुनांसमानविधानत्वा
त्कत्वाचिंतायांप्राप्ताइत्यस्यहिंसानुरोधेनमेधोवर्जसंकोचवदिहाणैकवचनानुरोधेनमंत्रसंकोचोपपत्ति
रितिवाच्यंविनाकाराणंपुंदिंसास्यतस्यरायांप्रमाणाभावेनतत्रसंकोचोपपत्तावपिप्रकृतेसंकोचेप्रमाणाभा

राम
७७

वातनष्टत्रद्विवद्रपलीकप्रयोगएकवचनस्यलक्षणाप्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेणतदुपपत्तेः।यथै
वहिश्रुत्याद्युक्त्याहोइत्याहोश्रुक्तगुणस्यप्रत्येकवृत्तित्वेनान्वयः।तथैकवचनस्येनाभिहितस्यैकत्वा
स्यापिप्रत्येकवृत्तित्वेनान्वयेनकाचित्सतिः।नचैवेवद्रुषवद्रुचचनमित्याद्यनुशासनस्यनिविष
यत्वापत्तिः।वद्रुत्वस्यशाब्दबोधविचक्षायांतदुपपत्तेः।नचैवंपशुनापजेतत्याहोद्विषयश्रुतगोपि
बाधकानापत्तिः।प्रथमातिकर्ममकारणाभावेनैकवचनस्यैकिकपश्वंतरव्यावृत्तिफलकलोपपत्तेः
अतश्चद्विवद्रपलीकप्रयोगएकवचनांतस्यैवमंत्रस्यप्रयोगोपपत्तेर्नत्वत्रोहेनब्रीहीरांमेधेतिव
द्योयतिसिद्धंविस्तृतैरावप्रकृतावेवसमवेतार्थीकत्वेनद्विवद्रपलीकप्रयोगयोरपिमंत्रस्याविकारे
सिद्धेविस्तृतैर्द्विवद्रपलीकप्रयोगयोरपिप्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैवैकवचनस्यप्रयोगोपपत्तेर्नहि
नचैवमनेकपाशकायांविस्तृतावपिराकवचनांतस्यपासमंत्रस्योहानत्याप्तिः।एकवचनस्यप्रत्येक
व्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरितिवाच्यंप्रकृतौपाशास्यैकत्वेनतद्रतैकवचनस्यापूर्वसाधनवृत्तिपरिके

भा. ८५
७८

हकी भूतसंख्या प्रकाशकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्या प्रकाशनार्थमहावशंभावात् प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणांतरवधत्तपत्यनेकत्वोवरुद्धप्रयोगविषये पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्नपरिहेहकी भूतसंख्या प्रकाशकत्वमिति वैषम्यं अधिगुणवत्कृत्यपभ्रानां समानविधानत्वं पूर्वपक्षप्राप्ता इत्याधिगुणैष एकवचनान्तरवतैषु प्रयोक्तव्यपत्तीशद्वयत्वेन त्वेकवचनानुरोधेनैकेषमक एव हे सादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेण गतोपि श्रुत्यैव संभवात्। अतएव पस्पुंछिं गस्य श्रुत्यस्योपगारो असेमवस्तत्रात्यंतमिति निषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावात् नोवीवर्जपुं पशुष्वेव संकाचइति वैषम्यं असमानविधानत्वसिधाते तु प्राप्ता इत्येव वचनोक्तिर्गोचरैस्योस्यापि भरतादित्येव सहितव्य एव तदेतत्तार्तपि स्पष्टमानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमात्रकनं प्रतिनिधौ यत्र तु अवयवसोदृश्यत्वाप्रतिनिधिनियमायाथानीवारपत्तीकादौ तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेण वनीवारदिगतव्रीह्यवयवसमानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगते संस्कारविधौ नो मुख्यइत्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वाद्दीहीराणां मेधेति मे

सम०
७८

त्रापि अविकारौ वप्रवर्तितेन नुनीवारणामित्येव सहितव्य एव सोमपहधटितमेत्रा अपि प्रतिनिधौ मुख्यस्थानायत्यतिदेशे प्रमाणाभावात् न च नीवारगतव्रीह्यवयवाद्दीहीत्वज्ञातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथयंती हि पदप्रयोगः। पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेन व्रीहिपदवाच्या व्रीहित्वज्ञाते प्रकृतित्वोपागोपि व्रीहिपदेन लक्षणाया व्रीहित्वसाधनता हि साधनकत्वसंबन्धेन व्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नीवारगतव्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः। व्रीहिभिर्धजेतेत्यनेन विहित्वज्ञाते साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविन सदवयवानां च साधनता त्वसाक्षिण्यते इत्युक्तं तृतीये वस्तुतः पुरोडाशस्य व्रीह्यवयवतंडुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन व्रीहिपदेन व्रीह्यवयवानामेव लक्षणा च सोमत्वादिकं त्ववयवावयवविवृतिजातिरिति एतीकगतसोमावयवेष्वपि सास्येव पत्तीगतविजातीयववाहुल्यात्तु साभिवाच्यते अतस्तात्रापि नोहः। यहि हि नीवारत्वादिना नीवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत्तदा तेषां संगप्रधानकृणां संभवे कर्मविधासि सा-

सम०

भा. ८०

नानैवेन्द्रियोत्तमप्रमारांतरवशातेजसादीत्यन्यदेतत्तत्रचपलीन्यायेनैकत्वस्यप्रत्येकव्यत्यभि
प्रायेणोपपत्तेरनहएववस्तुतस्तुगोलकाधिशितस्यसर्गगमनांसंभवात्ततोनिर्गतस्यैवात्रच
स्तुपदेनाभिधानेनचपर्यग्निकारोतरमेवाधिगुप्रेषात्तसमीचचहुरदीनांगोलकस्थत्वान्त
निर्गमनमितिवाच्यंअनंतरभाविसेजपनफलस्यैवपर्वमुच्यमानत्वेनबाधकाभावात्तत्रात्रतश्च
निर्गतस्यचस्तुषाप्रदीपभावदनेकस्यापिसर्गशोकीभावात्प्रकृताचेकवचनेनिर्वाह्यं। तत्तत्रविश्व
कृतावपित्तद्यैवसंभावादनह। नहिनिर्गतचस्तुषाप्रदीपांनामिवभिन्नदेशावस्थानस्यैवकल्प
नानौकीभावःएकगोलकनिमित्तनेतदुरःप्रदेशावस्थितद्यगदेशोत्पत्तकान्तरस्थितचस्तुषादर्श
नेननिर्गतचस्तुषोविस्तारकाकल्पनादेकीभावोपपत्तेः। अत्रतेजस्वादिवचस्तुषादिकमपिअ
वयवावयवद्विवृतिज्ञातिः। तेनतत्तहोलकस्थिततचस्तुषोराधोवयव्यपिचस्तुषोवेतिनोहप्रस
क्तिः। एवंप्रमाणपरवाच्यप्राणोद्विगेपिवोध्यं। शरीरेत्यद्यपिनेकिभावसंभवस्तथाप्युच्यमान

राम ८०

स्यकारणोभूतस्तस्मैष्टदिव्यालंयापर्ययागमनस्यमत्यक्षवाधित्वात्प्रकृताचेवस्तुत्ययमुच्य
मानतयाश्रसमवेतार्थकत्वादनहोदृष्टव्यः। एकधातत्रैवप्रेषेकस्यत्वचमाध्यतादितिश्रुतेत
त्रषष्ठ्यंतद्वितीयोतद्वपशुगरोद्विचनानेनोहितमिति। तद्विवाहकधाशदस्यत्वविकारोअथ
वाअभ्यासात्मकोभाक्कहइतिचिंतायांएकधाशदस्यएकप्रलयलसाध्यत्वेचलौकिकप्रयोगेण
रानानार्थकत्वावगतेप्रकृतावेकत्वात्वचोदेशतःकालतोवासादित्यरूपार्थसंभवेनत्वचसाकल्प
संपत्तयेएकप्रयत्नसाध्यत्वेस्यापिप्राप्त्येपिविकृतावकृताभ्यासकल्पनेप्रमाराभावादेकधाश
देनार्थोतरभूतदेशतःकालतोवानेकत्वरुद्धेकनसाहित्यमेवशक्त्याप्रकाशयतइत्यविकारादन
ह। यद्विदुयकारयष्टभावेनपदार्थनामतिदेशात्प्रकृतौपस्यशदस्ययोर्येनिर्गतिस्तस्यहृद
र्थयष्टभावेनैवग्रास्यवातेनार्थोतरप्रकाशनस्यप्रयोजनत्वकल्पनमुपपत्तिमद्विधाव्यतेत
हास्तएकप्रयत्नसाध्यत्वमेवविकृतावयौकधाशदार्थःतथापितनाभ्यासः। सकृद्वारितेनेव

भा. ८

८९

कथाशब्देन सर्वत्र गाते कप्रयत्नसाध्य केहन कत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। यद्यपि च सहित्या विवक्ष्य
तानां सर्वासात्वचामेकप्रयत्नसाध्य केहन कत्ववाधितं चापि प्रतिप्रक्ष्य नेग राव तेर्युक्तत्वाद्दुद्देश्य
नां त्वचां साहित्या विवक्षणा च प्रत्येकमेव संमार्गादि वक्तुं स्वैकप्रयत्नसाध्य केहन कत्वस्यान्य
बोधोपपत्तेर्नार्थोभ्यासेनेति प्राप्ते प्रकृतौ यदृश निर्णयं प्रतियाह शपदज्ञानस्य यादृश सामग्री
सत्वे फलोपधायकता विकृता वयिज्ञादृश सामग्री सत्वरवता दृशपदज्ञानस्य तादृश निर्णयो
यथायकत्ववाच्यं इतरथा प्रकृतिवभ्यवानुपपत्तेः। तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सह कार्यतरने
रयेष्टौ रौचत्वकत्वं विशेष ताव केद कीकृत्यत्वविशेष्ये केकप्रयत्नसाध्य केहन कत्व प्रकारकपय
सि संसर्गको निर्णयो जनिता नचासौ विकृतौ सकृदुचरितेनेकधाशब्देन सह कार्यतरने रयेष्टौ
संभवति संधानस्यापि उक्तनिर्णये सहकारिकारणा तावाचेति अधिकसारीकत्वात् सकृदुचरितवभ्यवसा
धापतिः। अतः प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वकविशेष्यक निरुक्तं बोधजननार्थ एकधा

राम
५

पदस्य यावत्त्वचमभ्यासश्चावश्यक एव सोपानासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावाद्दृष्ट इति विव
वद्वियतेन तत्र अयं वस्तुतः संस्कारोहादि साधारणो हलस्य सा क्रांत इति ध्योये। मेधपतित्वं तत्रै
व प्रैष्टे उपनयत मेध्यादुर आशासान मेधपतिभ्यां मेधमिति श्रुतं केवांचितु शास्त्रिनां मेधप
तये मेधमिति। अत्र न तावच्छाखा भेदेन मंत्र भेदः। एकदेशवैलक्षण्ये पिशाखां तराधिकारण
न्यायेन ज्ञात्य भिज्ञावलेन तदेकत्वावगतेः। तत्र अत्र तदर्थोपेकरववाच्यः। तेन मेधस्य पशोः
पतिर्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न कृतमयं। नच मेधपतित्वस्य शक्यताव केदकस्यैकत्वात्
देवछिन्नो भयाभिधानेपि न दोष इति वाच्यं तथात्वेपि इतरपदानात्तद्व्यतिरिक्ततत्त्वात् कथं
विषयकविषयस्य बोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः ताया हि। यजमानपरत्वेपि तजमानाय यो मेधः पशु
भोगसाधनत्वेनासीत् तमेध्या भवंतो कृत्विजः दुरोपज्ञाद्वारं चालोत्कारयोर्मध्यं उपनयत स्वकीयं द
क्षिणो यजमाननिष्फलं वा आसासानां सत्तत्त्वस्यैव देवतापक्षे देवतायै मेधं पशुमाशासातामेध्या

नवतस्तदुपपत्तिरुपनयनेत्यर्थः केचित्तदेवतापसेदवतायेपशुमाशासाजाभवंतोमेध्यास्तदीपादु
 रोत्तयज्ञद्वारादिहृदयादीमुपनयतेत्यर्थः। सर्वथाविलसरावोधद्वयजनकत्वानुपपत्तौकरुपर
 वार्थोवाच्यः। नचवोधद्वयजनकत्वेसकच्छतस्यशब्दस्यकद्वयप्रत्यापकत्वमिति नियमभंग
 वहस्यकतादीर्जनचतद्व्याप्तिशालाभेदेन हिः श्रुतस्यसकच्छवराभावादिति वाच्यतथापि सिंग
 कल्पितश्रुतेवनेकत्वकल्पनागौरवमिथारकस्यैवार्थस्यवाच्यत्वात्तद्विहकिपरत्वमिति चिंता
 योदवतायाविग्रहाण्यभावेन स्वापित्वापरयार्थपपत्तिवानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव नचतस्यैवत्व
 नद्विवचनानुपपत्तिः। पशुमायेनतत्तदुपपत्तेः। वस्तुतस्तदेपत्योर्वीसस्यस्यवृत्तिकर्तृत्वेका
 धनेतेतिवेदेकवचनं पत्नीयजमानाभिप्रायेणचवसानाविति वद्विवचनश्रुतशब्देकपत्नीकप्र
 योगेद्विवचनांतरवसेनोऽमन्त्रत्वेकवचनांतरवैतिनास्मन्मतेविकृत्योपीतिप्राप्तेयजमानप
 रत्वेपशोराशासनस्यतावत्सिद्धत्वेनैववैष्यर्थीदक्षिणादीनांवाश्रितानांकल्पनान्नतद्वशासनम

मिसंभवि। अतोदेवत्वादिव्यवहारसिध्यर्थं देवताया अपिस्वीकाराख्यसवध्यंस्पृष्टतीयेसाधि
 तत्वात्तमाहायमेधयतित्वेपपत्तेर्देवतापरत्वमेवचनेतत्त्वदुक्तरीत्येपदेवतात्वस्यश्रीवोमया
 सज्यवृत्तित्वादेकत्वोपपत्तेरधिष्ठानभेदेनचद्विवोपपत्तेर्ममाणुपपन्नमेव। कर्तृत्वइवचदेव
 तात्वोपिमेधपत्तित्वेसामानाधिकारणादेवोपपन्नमिति नकाचित्सातिः। एवंचविकृत्योपिकस
 मुखत्वान्नदोषायप्रयोजनं पूर्वपक्षेसवेदयोरप्यहोहिविकृत्यश्रुत्यर्थद्वयानसंधानेसिद्धातेत्वशि
 माधिकारोवक्ष्यते नियमोवायात्रदेवतात्वमेकंअधिष्ठानंतराकवहुवातत्रद्विवचनांतरस्या
 धिष्ठानापरत्वात्तदुपरोधेनोक्तुः। एकवचनांतस्यत्वविकाररावदेवतात्वस्यैकत्वात्तथावाच्यंश्वेत
 मालभेतवैश्वदेवेध्वन्मालभेत्। पराताम्यभनादित्वेभ्याआलभेतगाहोअतत्रवापरेकमधिष्ठा
 नंविश्वशब्दस्यसमस्तवाचित्वादहवादेवाअधिष्ठानंयद्यप्यत्रशब्दस्यैवदेवतात्वानत्रशब्दोबहु
 ल्येतथापिदेवत्वादिव्यवहारसिध्यर्थंकल्पस्यस्वीकारस्याप्यर्थनिष्ठस्यैवकल्पनास्वीकारादितमेव

भा-७

८३

तित्वस्याप्यर्थरावोपपत्तेरर्थरावत्राधिकारोपरंपर्यादेव तात्वाधिष्ठानपदेनोच्यते इति तद्वदु-
त्त्वोपपत्तिः। एवं आदित्यानामपि बहुनामेवाधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात्तत्र न च शब्दस्य देवता-
त्वपक्षे चतुर्थपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकत्वस्य स्यादित्यपदस्यैवान्वयान्नस्यैकत्वेन बहुव-
चनेनाप्येकत्वस्यैव लक्षणात्कथमधिष्ठानमेकत्वमिति वाच्यं। सत्यामपि लक्षणायां स्वाश्रयत्वा-
च्चकपदव्यतिथिसेवधेनैव लक्षणास्य त्रयस्यैवैवहुत्वोपपत्तेः। अथ तत्र तात्वाधिष्ठानसंख्या-
नुरोधेन द्विवचनात्तस्योहः। देवतात्वेकं अनेकत्वे प्रमाणाभावात् आदित्येभ्य इति त्रयापि न बहु-
त्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वात्तथापि तद्वदुत्त्वस्यार्थिकं अर्थसेवधं गृह्णित्वा तद्वत्सितैकत्वमेव
तित्वापि देवतात्वेकत्वं। अस्तु कवहुवचनबलात्तत्र देवतात्वमेव इति न तदिहोहसहस्रं किं-
त्वग्रिमसूत्र एव तदेतत्सर्वधिकारणप्रयोजनमात्रकथनमिति संतव्यं। अथातरे पत्रतु देवतात्वा-
त्तनेका नि अधिष्ठाने त्वेकमनेकं वा तत्रैकवचनात्तस्याप्युहः यथात्वा इत्यादीवतं अग्रयेथावका-

राम०

८३

पयश्चमालमेता आग्नेयः कच्छ ग्रीवः सारस्वतो मेघी वभ्रुः सौम्य इत्यादौ अत्र त्वयतीव तोरणि-
यावकयोश्चाधिष्ठानेकत्वेपितद्विचतुर्थीभेदादेवतात्वमेव। ततो यो सहस्रोत्तमयमेव। अत-
स्तत्रोभयोरपि मेत्रयोस्तत्तसंख्यावशेनोहः। न चानयो मेत्रयोरर्थद्वयपरत्ववशेनोहं गीकारे प्रक-
तो विकृतौ वा देवतात्वमद्विष्ठानरूपार्थमेव तत्समृद्ध्यापतिरिति वाच्यं। उभयोरप्युभयार्थप्र-
तिपादकत्वेन विकृत्योपपत्तेः। एकवचनात्तो हि देवं तात्वे परंपरासंबंधेन मेधयतित्वं बहुवचनं
परासंबंधद्वयकृत्या अधिष्ठानमप्युपस्थापयति। अग्रियो मत्वादिना तदुपस्थितौ स्तु मेधय-
तिपदादशक्येवो द्विवचनात्तोपि अधिष्ठाने मेधयतित्वं बहुवचनं स्वीकाराख्यसंबंधस्य देवतात्वा-
त्वाधिष्ठानत्वादेवतामप्युपस्थापयतीति सत्यपि विषयतामेव उभयोरप्युभयोपस्थापकत्वादिक-
त्योपपत्तिः इति श्री खंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकानवापस्य ततो वाः पादः। पडिशति तत्रैव
प्रसेषद्विशतिरप्यवकथ्यता अमृशोच्चावपतादिति श्रुतं तत्रास्यमेव करणं मेत्रत्वाभावेपि सम-

भा-८
८४

वेतप्रकाशकत्वसंभवे असमवेतार्थस्याभावात्वाहविकारएवयश्रुगणइतितावदनाशं कं
विकारोपिकीदृग्विवदितिचिंतायांप्रकृतिरहृपरायथात्वप्रमाणाभावादश्रुतपरातरक
त्यनानुपपत्तेर्यावयश्रुतसमस्तवंक्रिप्रकाशनार्थेवद्विशतिरस्येतिपद्व्यावृत्तिरेव। अत
एवप्राकृतपदवाधेप्रमाणाभावान्नक्तचिदपिराकवचनोहृअदितिःपार्श्वेयतयेमेव
मित्याहावपिअभासेनैवसर्वपाशादिप्रकाशनोपपत्तेः। अश्रुतदिववचनायध्यासायैस्या
श्रुतस्यैवाभासकल्पनेलाघवाच्च। अन्यथाद्विधाविधेयेवमहैवप्रकाशनोपपत्तेराकधा
पदस्याप्यभासानुपपत्तेः। नचैकत्वादीनाप्रकृताचैकत्वादिनानुदेशमत्वादपर्वसाधनीभूतस्य
ख्यात्वेनप्रकाशनेचविकृतावपिपशुवद्वत्वादेरपर्वसाधनीभूतस्यप्रकाशनार्थवद्वचनोपा
प्रसंयावश्यभावइतिचाच्य। अग्रेयंकृष्णोवसौम्यवक्रमित्याहौपश्वेकत्वस्यैवतत्तदपर्वसाध
नत्वेनवद्वत्वाविहितत्वात्प्राज्ञापस्यमित्याहावधिपागवद्वत्त्वार्थमेववद्वचनोपाशनेनाति

राम
८४

देशप्राप्तस्यैकत्वस्यैवतत्तदपर्वसाधनत्वाच्चा। अतश्चतस्यकाशनार्थभावतिरेवश्रुतपदस्य
युक्तनतस्यैवदिवसहंतरप्रस्येयः। यत्तुमहोरातास्यसाधनार्थेवद्विशतिसंख्यापश्रभयसं
बंधप्रधानमिदंवाक्यप्रतियश्रुभेदेतत्संबंधंप्रकाशयितमध्यसनीयमित्युक्तिरूपनस्तस्य
संबंधस्यवक्ष्यर्थेस्यगुणत्वेनप्राधान्यशकानुपपत्तेर्वाकार्यस्यस्यचशब्दत्वेनसुतरांतदनुपप
त्तेः। प्राधान्येपिचतदस्यप्रतिपश्रहेनापिप्रकाशनोपपत्तेरभासेप्रमाणाभावादुपेक्षिताअतउक्तं
त्यैवपदद्वयाभासप्रसाध्यइतिप्रथमःपथः। द्वितीयस्तुपश्रगुणोशकप्रायोगविधिपरिहृता
नामनेकेकासांमानायागांयौगयद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्यस्यापियौगयद्यावगमातदनु
रोधेनपुगपदनेकप्रकाशकप्रस्येपस्यावश्यकत्वान्नक्तचिद्व्यमारास्यैवाभासः। अदितिःपा
शमित्याहौत्तगुणानुरोधेनप्रधानप्रातिपादकस्याभासेप्रमाणाभावादिनासौअपितद्वद्व
वद्वचनोपाहृवायद्यपिचवद्वत्वनक्तस्यचिदंगस्तथापिपाशशप्रातिपदि केकानेकेपाशौ

भा-४
८५

पादनेसाधुत्वायेतस्यस्यैवावश्यकत्वात्तानचैकवचनात्पत्तिशब्दवहात्येकमल्लसामिप्राये
शौकवचनप्रयोगः। तस्यपार्श्वकत्वात्नेकत्वसंदेहजनकतयातिरिक्तपकत्वाभावात्प्रकृतेवभ्यवका
धप्रसंगेनाप्रयोज्यत्वात्तत्रतद्विधानयोस्तत्वावाक्यतादिसहागीकारेपिराकेकत्वचित्रयत्तद्व
पसाध्यदेहनकत्वशंकाजनकतयातिरिक्तपकत्वाभावादवागत्याएकधापदेभ्यासागीकारांप्र
कृतेरुविवक्षितार्थविषयेसंशयजनकत्वाभावाद्योग्यसंपत्तयेद्रोशीकारणमेवयुक्तं। तत्र
पिषड्विंशतिप्रतिपदिकेअन्यथात्वेप्रमाणाभावात्पिषड्विंशतयाइत्येववचनएवोह-सं
ख्याप्रधानत्वाच्चस्पष्टाव्ययमर्थोनिर्णीयतेतथाहि। सर्वत्रहोत्रयइत्यादयःसंख्याशब्दाःसंख्येय
प्रधानाएवविंशत्याद्यौहस्तसंख्याप्रधानाः। इत्यर्थताचतत्राधानोअन्योन्योःपार्श्वयोरवद्यतो
तिवचनात्साकत्वावगमेनतत्रकाशनस्यव्यपत्तात्तत्रतःप्रधानभूतपिषड्विंशतिप्रतिपदिके
नान्यथाभावात्तच्चैवंविंशतिर्गवामिति वदंतीरांगुलात्वेवकीशब्दस्यसंख्यतत्वापत्तिः। संख्याप्रा

सम-
८५

धान्येपिदेवहतादयःपंचपंचाशत्तद्विदत्तसंवत्सराइत्यादौदशरायासंख्येयशब्दस्यसंख्या
सामानाधिकरण्यदर्शनेनवक्रिमल्लसारायावकिशब्दस्यपिसामानाधिकरण्योपपत्तेः। नचलस
राभिधेयसंख्येयवक्रिप्रधान्यंविंशतिर्गवइतिवदित्वाच्यं तथात्वेपिषड्विंशतिशब्दस्यसंख्ये
यसामानाधिकरण्यसंपत्तयेतत्संख्येयरागीकारस्यावश्यकत्वात्तानमार्थयोःपार्श्वकान्वयवैत्याया
मपिअभेदेनैवान्वयइतिनियमानगीकारोहमभापितक्रिणांसंभतेवेतत्त्वसंबंधेनसंख्यायाम
न्वयोपपत्तेर्नसंख्येयराजनचवकिशब्दस्यवक्रिमल्लसारायासंख्याविशेषरात्वेनस्याएकत्वेनै
कवचनापत्तिः। बहुवचनस्यस्वशब्दाश्रयसंपत्तयेतद्वित्त्वसंबंधेनैकत्वसंख्येयसाराय्यत्वात्तत्तव
वमतेपिसंख्येयप्रधान्येपिषड्विंशतिरित्येकवचनेनस्वशब्दाश्रयसमवाधिवत्तत्त्वसंबंधेनव
हुत्वत्नसारायायावश्यकत्वाच्च। नचवविनिमित्तमाविरहः। वक्रियदेजद्यमात्वस्येवनिपात
कत्वात्। अतश्चप्रधानभूतपिषड्विंशतिपदेअन्यथाभावानपपत्तेः। पिषड्विंशतिअन्योन्योर्वक्रयइत्ये

भा.
८६

वचनोहृदिति प्राप्ते ता अनुस्यो न्यो व य वृद्धिर्द्विवेकी रां मे व परामर्शो ता सा मे व प्राधान्यं सं स्यात् तद्वि
शतसरात्वेनो या ता पि सा कल्प स चिकेति ना दृष्टी ता पतिः। एवं च षड्विंशति पदं तै क व त्व स्य
हृत्व लसरायत्वेना समवेतार्थत्वा न्नै वो ह सं भा वना अपि ठ षड्विंशति श्रुति पाद क ए व समवे
तार्थत्वा हृदः। अतश्च द्विये चा शदन योर्व क्रय इति समास्य च चन मे व युक्तं। किंच प्रकृत व ष्ये के
कस्मिन्ना र्धे त्रयो ह शत्रयो ह श व क्रयः समास्ये व षड्विंशति स दे नै वो क्ता इ हा पि समास्ये व स की
प्रकाशयित्वा इति गम्यते। यद्यपि च मा य सिद्ध मपो हं य मा स व चन ए क धा षड्विंशति रिति
दिहिर्वेदना मित्या श्रय न सत्र मत्त भ त श्रुत्या सु व ह्य ण न ह व द्य मा सि क र्ति मु चि ते त था वि
षड्विंशति रिति समासे न वेति शाखा य न सत्र मत्त भ त श्रुत्या पक्षे समास स्याप्य भ्य नु ज्ञा न्न वि शे
रो धेः। अत ए व षड्विंशति भा सो पि हि वा र मे व न च या व त्प श्रुः। एक वा श दे यो व मे वेति ड ष ष्य वी
स्य पे व पा व त्प श्रु क प्र य त्ति री यो प प ते। अश्र स्य अश्र मे धे स व व नी प प श्र श्र व य रा गो र मे

यस
८६

चेत्तौ विहितौ तेषामेकप्रयोगत्वात्तत्रेण धिगुपैषेपेपठनीयो अश्रस्य चतस्रिंशदं क्रिकत्वादितसो
रयोः प्रत्येकैषड्विंशतिवक्रिकत्वात्पर्ववत्समास्यवचनेषड्विंशतिरेषां वं क्रय इति प्राप्ते तत्रायमंत्रः स
मा म्नातः। चतस्रिंशति नो दे व वं धो वे की र श्र स्य सु धि तिः समेति अश्चि रगात्रा व यु ना क रा ता व
रुष्य ह्य न सु ष्या वि श श स्तेति। अथ व सिं ग प्र करण भा वं कि किं वि श स भ न प्रै ष रा व वि नि यु ज्य ते न तु
या ज्ञा दौ। अतश्चौपदेशिकेना नेनातिदेश प्राप्ता स्याधिगोरश्वविषये वं क्रि प्र काशन मात्रा श्रौ वा धा
दश्र स्या यं मंत्रोऽस्यो ह्ये च शदन योर्व क्रय इति समास इति प्राप्ते तत्रे ह म परे व चनान् चत
स्रिंशदिति वृथा त्वद्विंशति रिति से व क या दिति तदनेन किं विधीयते इति चिंता यां न ता व दत्र प्र ति ये ध ति
धिः। सहि च तस्रिंशत्पद मात्र प्रदिति य धो वा स्यात्त द क प्र ति ये धो वा उ भ य था पि वि हि त प्र ति ये धे वि क
त्या य ते र से भ वः। अत्ये क क ल स रा पा ति श्र क र प्र ति ये धे च ष ड शी ति रित्ये वं समास से व प्रा प्तेः ष
ड्विंशति पद युक्ता धिगुपैष स्या प्रा प्ते न तस्या पि वि धा ने वा क्य भे दाय ते श्व षड्विं शति पदे न ष ड शी ति य

होवेताभिगुप्रेषसहस्रायातस्यानुवादत्वेचलसहस्रादोषः। अतो नगिरागिरेति वन्तचतुस्त्रिंशतिनिषे
धानुवादः। षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाशप्राप्ते मंत्रे इह पदवद्विधानेति हरेव च निषेधा
नुवादवत्तावत्तुं शिंशस्य हस्यानापन्नत्वे विधानवत्ताच्च मंत्रात्तर्गत्य षड्विंशतिपदेनाश्रयवद्विसेस्यात्वे
सहस्रायामपि न दोषः न चैवकाकारेण विधि शक्तिप्रतिबंधान्तर्वाह्यं शतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यं
एवकारस्य विधि शक्तिप्रतिबंधकत्वे मानाभावात्। अत्र ह्येवावयवोत्पत्त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधि दर्शना
च्च। न चैवकारेण स्वार्थवद्विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबंध इति वाच्यं। षड्विंश
तिपदस्य विधेयत्वमंगिकत्वेव कारणायोग्यावतिरूपफलमाहायचतुस्त्रिंशत्यप्यवत्यान्यये
गव्यावतिरूपफलमाहायैववानुवात्तोपपत्तेः। अतश्चाश्वे षड्विंशतिर्वीजिनो हरेव वेधोरिति मंत्र इत
रयोषस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्तेन तावदत्रैवकारेण योग्यावत्यर्थकतया अन्ययोग्यावत्य
र्थकतया तदनुवादे वैषम्यापत्तेः पदमात्रेणैव स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग्यावत्यनुवाहस्यति

षधेनैव सिद्धौ पुनरेनकारोऽस्य तत्रां चैयर्थ्याच निरुक्तविविधैवकारार्थविधौ चा योग्यावते
स्तावत् षड्विंशतिपदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोग्यावत्प्रसक्तत्वेन विधानासंभवः। षड्विंशतिपदवि
धानावश्यकत्वे तत्रावतस्याः प्राप्तत्वाच्च। अत्रावतान्यनिरुक्तिः। तद्विधाने विकल्पस्यावश्यक
त्वाच्च। अत्रावतान्यनुवादे तत्प्राप्तौ एवकारार्थविधौ न तौ पक्षौ करोतीति बह्विकल्पपक्षेतिरु
क्तं कौस्तुभे। वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारस्य तत्र प्रतिप्रसवरूपता स्वविषयस्यानुवाह
तैववानुभवसिद्धाः शदशक्तिवैचित्र्यानुभवतिद्वयापहोत्पमशक्यत्वात्तत्र च वैशेषिकमंत्रे
षड्विंशतिपदस्य प्रतिप्रसवः संभवति। न च प्राकृत एवाधिगोषडशीतिपदप्राप्तौ तस्य प्रतिप्रसव
ः। तथात्वेन चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादानुपपत्तेः। वैशेषिकमंत्रेण प्राकृताधिगुवाधेन
न तत्र षड्विंशतिप्रसवानुपपत्तेश्च परगोममयोर्द्विपंचाशस्य द्वाप्तौ तत्र षड्विंशतिपदप्रतिप्रसव
पि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तद्वत्त्वेन आश्रयानमतांगीकारे तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वाप्रति

प्रसवानुपपत्तिः। अतएकवकाररूपतात्यर्थ-ग्राहकानुरोधेन षड्विंशतिपदे स्वप होप तस्मिन् तस्य षडशी
 ति पदे येता धिगुपैष लक्षणाय तस्यैव प्रतिप्रसवः। सोपिन विधेयः। एवकारेणानुवाद्यत्वावगमा
 तत्तस्यापि श्वेत्येन चतुस्त्रिंशदित्ययं वैशेषिकमंत्रप्रतिषेधविधिः। चतुस्त्रिंशत्पदेन तस्य लक्षणाय तदा
 हि सर्वमंत्राभिधानात्पपमात्रप्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्य
 स्थानुवाद्यत्वा नुपपत्तेः। अतो वैशेषिकमंत्रप्रतिषेध एवायं तत्तश्च न तोपशो करोतीति वद्विहि
 तप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः। अभावपक्षे च यतिदेशप्राप्तस्य षडशीतिपदे तस्याधिगोरेव व्यायेन प्रा
 प्तत्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवाहः। आश्रयत्वाय नमते तस्य षड्विंशतिश्चतुस्त्रिंशदेष्टां वक्तव्य इत्येवमाक
 रकाधिगुपैषस्य षड्विंशतिपदे लक्षणस्यैवाप्तनुवाह एतेनैव कार्युक्तेन वाक्येनोक्तवि
 धाधिगुपैषस्यैव प्रतिप्रसवविधिः। वाचनिकेन वाधिगुपैषेण प्राप्तस्य वैशेषिकमंत्रस्य वा
 धान्तचतुस्त्रिंशदिति निषेधो नित्यानुवाहः। वैशेषिकमंत्रस्य वाचस्तो माहो विनियोगाचनवैयर्थ्य

मपि एवं च विकल्पोपि नाष्टदोषदुष्टोऽप्रविष्यति एवकारश्चायोगव्यावर्तेर्ययोगव्यावर्तेर्वा नुवाहो
 भविष्यतीत्यागस्तो निषेधपूर्वकैश्चैकारस्थले एव एवकारसंबंधस्यानुवाद्यत्वात् तत्प्रतिषेधः। तादृश
 स्थले यच्छब्दो विवदेवकारस्यापि स्वसंबंधिप्रतिबंधकत्वात्। अतएव उपवासाय तं तोत्फक्ते उपवासा
 नेव कुरुनतु प्रवासं गच्छेत्तत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेयानकतु उपवासास इत्यनुभवसिद्धे। यत्र तु नमि
 सेधपूर्वकता तत्रानुभवत्वादेव कारसंबद्धस्यापि विध्यानेन काचित् सतिः। यथा ब्रह्मेवावयती
 त्याहो प्रकृतेरु एवकारसंबंधिनो धिगुपैषस्याविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः। शा
 स्त्रप्राप्तस्यानिषेधेन तोपशो करोतीति वद्विकल्पः। षड्विंशतिरेवेत्ययं अकारणपक्षे न्यायप्राप्तानुवाहः
 सन्नकारणप्रशस्यकारणस्यैव। इतिहासं वाचः। एवं च वैशेषिकमंत्रस्य प्रकारा मपि न वाधितं भव
 तिविकल्पस्तु बहुवचनं तथा शषं वचनं विरुध्यते न चैवं अधिगुपैषस्याविधेयत्वेपि एवकारार्थ
 स्यैव वैशेषिकमंत्राख्या न निवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुस्त्रिंशदित्यस्यैवानुवाद्यत्वात्

भा.
८६

नस्यादिति वाच्यं रावमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् अत्र ह्येवावपंत्ये
हावप्राप्तपरिसंख्ये वागीकता कौस्तुभे तत्रात्मकारणतत्त्वैव कारणमविधिमागोबुर्वतस्तत्र विक
ल्यापतिस्तद्वदेव च हतदनापत्तिरित्येयं ययनयोगोदुरुदरेन तममनचतवापिविनिगमनावि
हतादतादवस्था। रावकारणयोगव्यावृत्त्यन्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतया संहिद्यार्थकत्वेन नि
ःसंहिद्यार्थक निषधस्यैव विधित्वागीकारात् अतः सिद्धो अश्वमेधेऽपि धिगाकहे अत्र भवसत्रव्या
ख्यानुते धोन किंचिद्वैलक्षण्येन भाष्यकारेणैकधिकारणवार्तिककारेण चैकत्रधिकारणद्वये
आश्रिते त्वमेयमात्रलिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितं वनिषु अश्विगुप्रेषे राववनिषु मस्य मा रा विष्टो
रूकं मन्यमानादतिश्रुतं तत्र तत्रो रूकपदेन किं इत्युक्तकस्याभिधानं किं वावया इति चिंतायां वयायाम्
रूकशब्दप्रयोगाभावादन्यत्र वेदे लकारस्थाने रकारदर्शनाद्धौ केपि चरो माणि लोमानित्याहो रत्न
वदितपदयोः समानवृत्तिकत्वदर्शनाद् रूकपदेनोत्तकाभिधानं। ततश्चोत्तकबुध्यावनिषु प्राप्ति

राम
८६

दत्तं तेति मंत्रार्थः। ततश्च वयात्ते कत्वेनोत्तकशब्दस्योद्भूतिप्राप्तेन तावद्वनिषोः सर्वथैव लवनं निधि
ध्यते हृदयादिव तस्य हविषेन लवनस्यावश्यकत्वात् तन्नापि उत्तकसादृश्यत्वं लवनकाले नि
धिध्यतो अदृष्टार्थत्वापत्तेः। अत्रोत्तकशब्देनावयवयोगेन वयाभिधानं मेवावयोद्धारणकाले वया
मन्यमानाभ्यां व्यावनिषु या मा किं दत्तं त्वर्थः। वनयोर्वयाया गोतरकात्वं लवितव्यत्वात् अतस्त
स्य पूर्वत्ववन्न प्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति अवयवयोगश्चोत्तकी स्त्री रीवाची दीर्घा हसः कशश
यो मे हो वाची नामैकदेशेनामग्रहणात्कशव्यपित हचनराव। ततश्च पदद्वयमिदं समासो वा विस्ती
र्णो मे हो वयाख्यां च तदर्थः। न च रूपायोगा बोधः। रेपवदितस्य पदस्योत्तकेपि रूपाभावात् अत
श्च वयामेकत्वे उत्तका नीतिपदद्वयपक्षे उत्तकाणितिसमासपक्षेऽहकार्यः। प्रशसा तत्रैव प्र
षे प्रशसावाह इति श्रुतं अत्र कण्ठादिति अनुषज्यते। तत्र प्रशसेत्यनेन किं करणी भूतं शासु अ
तेऽतः प्रशस्तत्वमिति चिंतायां प्रशसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः। प्रशसेति तृतीयो तं अकारद्वयलोपे

भा-६
६०

नहस्वेन वाशासवाची शासशब्दश्चास्यशासमात्रसतइत्यादितिलिङां दसिचननततश्चासिनारव
हेनहवाहकिंरतेतिप्रैर्वाथः यद्यपिच स्वधितिरेवयमुप्रकरणे सामान्यात्तच्छेदनेविहितस्तथा
पिवाहुच्छेदनेमात्रवर्णिकोविशेषविधिरसेनविरुध्यतेअवश्चाश्चमेधेरात्रताहसितकरवोस
योभवेतीतिअसिबहुत्वस्यविधानात्तदुभयोधोनोहइतिप्राप्तेभाष्यकाराद्विभिरेवसमाहितेप्र
त्यसविहितस्वधितिसत्वेमात्रवर्णिकशासार्थिकल्पनायां गौरवात्प्रशसापदेप्रशस्तत्वपरमे
वेतिनतुस्वयमेवेवदशप्रयानिष्ठाशासाहरेतिवाक्येस्यलित्वित्वांशसस्यापिपशोविहितत्वे
नोपेक्षितेवस्तुतस्तुवैधायानादिसकलकेत्यप्यलोचनयासासपदस्यस्वधिताचपिशक्य
वगमाहाहुच्छेदनेपिस्वधितेरेवमसत्तेनमात्रवर्णिकद्वयांतरकल्पनायत्तअसिर्वैशासमाचस
तइतिलिङात्तत्त्वधितेरेवअसितुल्यत्वेनस्तुत्यर्थअसिशब्दस्यनिबन्धेस्वधियर्थायत्वेनप्राहादाशा
सशब्दस्यस्वधितिप्राप्यत्वसत्वनार्थनविरुध्यतेअतश्चाशासस्यवाहुच्छेदनेकरात्वंसत्वेपिप्रश

राम
६०

सेततिपदेननतहमिधानंतकारमात्रलोपस्यवाहुत्वस्यकत्वेसंभवतिअकारलोपस्यद्वयस्यच
वाहुत्वकत्वांगीकारेप्रमाणाभावात्तद्वितीयादिवचनंतत्वांगीकारेणावाहुत्वामानाधिकरणसं
भवतिवैष्यधिकरणास्याप्यत्वाच्चद्विवचनस्याकारदेशस्तत्स्वतेत्रसत्रविहितइतिनतस्यावा
हुत्वकत्वं।एवशांतादोषणीत्यादिप्राययाद्यपिसेगच्छतेअतश्चप्रशसापदेनप्रशस्तत्वाभिधाना
तस्यचाविकलत्वसत्वनार्थतयादृष्टांशत्वाद्वाहुविवक्षावहः।तत्रापिप्राक्तपदस्यवाहुद्वयेछोद
सत्वाद्वाहुत्वद्विधाशकायाविकत्वेवहुवचनंतयाशमंत्रस्यवाप्रवृत्तेः।स्वाधीनेशवप्रयो
गइतिन्यायेनप्रशस्तान्वाहनिन्यहः।पर्वपक्षेचप्रशस्येतिइष्टव्यंइदंवायंमहाभाष्यस्वारस्या
त्कीर्तनात्तेरिवसंतधातोसांतधातोरेपितुल्यन्यायत्वात्किंप्रवृत्तौनस्तइत्यंगीकृत्यशासपद
स्यवशसेतिछोदसमित्यायाद्यप्रसंसार्थत्वमुक्तंयस्तुमहावार्तिकस्वारस्याद्वाहुत्वप्रयोगान्वेसा
तथाचो-किंप्रवृत्तौविध्यतेतदायंवासातस्वरानुगुण्यादिसिंहिसायामित्यनेशिवस्यशसधा

भा-८
८२

सायादुक्तप्रयोगोपयोग्यवयविनाशशब्दे। अवश्यं चायमर्थो निर्दिष्टः। सादावपि वक्तव्यं वा प्रकृतं
योगोपयोगिकया तन्नाशस्यैव निमित्तत्वात्। अतस्तद्वदेवेदमाह दुपकारकः प्रतीतिः। अस्तु
नष्टस्याग्रेरुत्पादका कांक्षायां वैमर्धन्यायेन पक्षान्तरकल्पनया स्यादिति होत्राप्येति तादृशरूपमा
त्यादकत्वकल्पनया संनियतोपकारत्वमेव भेदः। मस्य दृष्टरूपकपाक्षेन कल्पस्य तादृश
त्वादाह दुपकारकत्वमिति विशेषः। अतएवाग्रत्याद न प्रयोजनाभावाद् अग्नि होत्रे हुते यत्तज्जायति
तवैष्यर्थायते। अद्वेतेऽग्नि होत्र इत्यनुवाहः। भेदः। मस्तु कपालकोपनिष्पन्नेषु दासनात्पूर्वं
भवत्येवेति विशेषः। सर्वथा दर्शय प्रतीति स्यात्पुनरेति होत्राप्युक्तित्वान्निमित्तस्यैष्यर्थाय
योरपि सत्वेन तदर्थकत्वं वैशिष्ट्यं। न च तथापि दर्शयैवैधसमंत्रकोद्धारणाभावाद् अग्निना
शाभावेन निमित्ताभावः। इदं तत्त्वस्य विरुद्धं यदग्निविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादिति प्राक्ते
त्रोद्भूतत्व उद्देश्य विशेषणं। करिष्यमाणप्रयोगोपयोग्युक्तत्वा बद्धिन्प्रतियोगिता क विनाशस्यैव

राम०
८२

निमित्तत्वात्। वैधस्यैव चोद्धारणस्य निमित्तकोरि प्रवेशाचनातिप्रसंगः। उद्भूतश्चाग्निरेवेति अग्निपदे
नित्यानुवाहः। इतरथा अजस्रस्यैव उद्भूतत्वाभावाद् अत इत्यस्यासिक्तत्वा नुवादे तादृश
यत्यादिना रोपित्वातिष्ठातोऽप्यते। अतश्च दर्शय प्रतीति नैवाग्निनाग्नि होत्रानघानमद्धारणा
स्याप्रसंगसिद्धकार्यस्येति निमित्ताभावादेव वन्नैमित्तिकानघाने अपि त्र्यन्याहिताग्निऽनाशप्र
पञ्चितमेव अत्र च पर्वपक्षे उद्भूतत्वाभावात् तत्रेणान्यथात्वात्। कोहप्रसिद्धेतेऽसिद्धेते तदपवा
दात्संगतिः। धारणोऽनारभ्य धार्यो गत आह वनीय इति श्रुतं। तत्रागतश्रीत्वग्रंथोत्तरं अन्यथा
ख्यातमपि तत्रैव प्राप्तश्रीत्वमिति कारणात् तद्विदुषा तन्निमित्तकं आह वनीय धारणोक्ते
अग्नि होन काले स उद्भायेत तदान दुत्यर्थज्योतिष्मतिषिः कर्तव्यमिति चिन्ताया निमित्तसंस्कार्ययोः
सत्वात्कर्तव्यानवधारणोक्ते तस्य योगोपयोग्युद्धारणाभावाद् करणं अमृतस्य धारणा योगो न ततः
पर्व करिष्यमाणसर्वाग्नि होत्रप्रयोगार्थं तत्रेण समंत्रकोद्धारणस्यास्येपात्तन चेद्धारणो गतश्रीत्वे निमि

भा. ६
८३

तेपुरुषसंस्कारार्थफलकत्वापत्तेः। धार्य इति पत्रस्य येनाहवनीयस्य कर्मत्वावगतेश्च वदीश्रुति
स्तुतिमित्तफलकतया कर्तृत्वा न बोद्धेनाप्यवैश्यस्येति वनापत्तेः। धार्य इति यवन्नानपपन्नो किंतु
आहवनीयसंस्कारार्थमेव आहवनीयस्य च धारणा व्यतिरेकेणा धा धानेन ज्ञातत्वात्त्वकये आ
नर्थक्यप्रसक्तौ अभिवर्तितकृतसंबंधोपस्थितकरिष्यमाणा सर्वकत्वपूर्वसाधनी भूताहवनीयसं
स्कारकत्वसिद्धिः एवं च धारणास्य पुरुषार्थत्वात्तिस्तं चरलीपानि रस्ता। अतएव करिष्यमाणा कर्मणा
वर्जितं सत्त्वात्तु श्रीत्वोत्तरं पुनरुपरिष्यया वत्ती वेधारणा सिद्धः। पुरुषार्थत्वपक्षे तु या वत्ती वता
या प्रमाणांतरमग्यं स्यात्सर्वकर्मार्थेना च धारणो वा सिद्धे उद्धरणं का स्य भोजिन्यापि नाग्निहोत्रोपका
रकतया संमंत्रकमेवा सिध्यते न च यत्किंचित्कर्मार्थं उक्तं स्यात्तैरेव गतश्रीत्वे निमित्ते धारणोपप
त्तेर्न स्वतंत्रोद्धरणोपपत्त्येव कत्वमिति वाच्यं। मध्याह्नं यद्येव कस्यापि कर्मणो न करणं तदैव गतश्रीत्व
रूपनिमित्तप्राप्तौ धारणास्यावश्यकत्वेन तदनुरोधेनोद्धरणोपपत्त्येव कत्वात्। अतो निमित्त

साम०
८३

सत्त्वात्कर्तव्येव ज्योतिष्मती धिरिति प्राप्ते यदा कर्म मध्ये गतश्रीत्व तद्दोद्धरणानां सेवकत्वादन्यदा वा
सेवकत्वे वैश्यपत्तेर्यवशेन परप्रयुक्तौद्धरणोपजीवनाय यत्किंचित्कर्मार्थं मध्यतस्यैव गतश्री
त्वे निमित्ते धारणा विधानं अतएव तदनुरोधेन निमित्तस्यापि आहिताग्नित्वादिनेव जीवनस्य संको
चो न विरुध्यते। अतो धारणा विधिना अग्निहोत्रादिविधिना वा परप्रयुक्ताग्निता भेनोद्धरणानां से
वात्करिष्यमाणा अहो जोग भूताग्निना शोधितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता काशिरूप निमित्ता
भावान्नैमित्तिका करणानवाप्य कर्मार्थं प्रयोजनस्य धारणो निमित्ताभावेपि अग्निहोत्रार्थमेवोद्धृत
स्य धारणो निमित्तसत्त्वात्कथं प्रयोगांतरे तन्नाशोपपत्तिश्च भावः। कपालनाशादिव पत्रयोगाव
त्तु ययोगिनीयोद्धरणव्यक्तिस्तत्संस्कृतत्वावच्छिन्ननाशस्यैव तत्प्रयोगव्यक्त्युपयोग्यमित्येव तया
ज्योतिष्मती धिनिमित्तत्वात्तद्वर्यातिप्रसंगापत्तेः। अतो नान्ये विद्वे प्रायश्चित्ते। अपि तु सामान्यविति
तमनस्वती होमरावतिसिद्धं न वत्समेव ददर्शार्थं मग्निप्रणयनक्रियते तदा तस्मिन् वाग्नेयसाय

भा-४
८४

प्रातःक्रियमाणानि होत्रां रामद्वरां न भेज श्रवाचात्वा होत्रेत्यादिः परीयो न वेति चिंतायां दर्शयं
प्रतीतस्याग्नेरग्नि होत्रां गत्वा तत्तत्संस्कारकमुद्धरांत देग भतश्च भेजः प्रयोजकसत्वात् सवत्येव
न च प्रणयनस्य प्रातःकालीनत्वाद्दुद्धरांत अयं राह्या कालीनत्वाभावः प्रधाना गभतोद्धरांत नरो
धे न तद्देग भत कालस्य समयाधु पितृकारववद न दरीयत्वा तव स्तुत स्तुत उद्धरांत स्याग्नेर्वाग्नि
होत्रां गत्वा भावेपि प्रणयनासिप्तार्थिकोद्धरांत सत्तत्संस्काराग्नेर्वाग्नि होत्रो यकारकत्वस्य त
त्सत्वा तावत्तैवेत्यर्थो हेधिपपसयोः प्रतीता धर्मवमेत्र प्रामुपपत्तिरिति प्रातःप्रातःकालक्रि
यमाणा दर्शयं प्रणयनवेत्याया मग्नि होत्रस्य तिसृताद्यभावे ननु पश्चित्त्वा तद्देग भतोद्धरा
णस्य कालभावे न सुतरामनुपस्थिते न भेज स्य तदानीं संभावना न चाग्नि होत्रो वस्व वेगुण्यप
रिह्य रार्थम काले पितृदासेप न तस्य प्रसंग सिद्धाग्नित्वाभेन तद्दुद्धरांतिसंस्कार्यकार्यस्य र्थस्य
लाभे स्य न चोद्धरांत्येवाना ह्येपे तन्मंत्रादेः सुतराम जासेना तः अतः प्रयत्नाना पशु रोगा रोगा अनग

राम०
८४

त्ववहुद्धरांत नोत्रादेः पितृस्मिन्नग्नि होत्रप्रयोगे अंगत्वाभावादेव तत्तद्देग भावे वैगुण्यप्रसंगः अतो
न भेज स्य कालो तरपुक्तान्यथाभावात्मा को भक्त रुहोः पितृवाधरावेति सिद्धे प्रहान आदित्यः प्राय
रागीयः पपसि चरित्यत्र ययसीत्यधिकरसात्त्वनिर्देशान्नय पसोह विधेः अपितृ चरोरेवेति तद्विह
सामानाधिकरणे च तस्मै व देवतासंबंधात् पपसस्तु अयणाधिकरणत्वात् तत्र अतो न तत्र प्रदे
यधर्मीः प्रतीता धर्मी स्तुतत्र भवं तिति प्राक् वस्तु तस्तु सैयव नार्थत्वात् तेषां चरोरेव तद्देग भावातेपिन
भवंत्येवेत्युक्तं प्रदेयधर्म प्राप्तिशक्यं यद्यपि नान्य काचित्थाणादित्यप्रकरणे अयं न सवत्स
न पाकरोति अथ वत्र वतिगा दोहयतित्यादि प्राप्तावत्सापाकरणा प्यनवादेन यत्तय विपर्ययात्
विधिरेवो त्यति वा को सप्तम्यर्थो विवक्षा तात्पर्यग्राहकोऽमुस्ति द्विवदिति प्राप्ते नित्यानुवादत्वेना
प्यस्योपपत्तेर्न सप्तम्यर्थो विवक्षा वस्तु तस्तु लौकिकसिद्धपयोगे ह रास्येव तस्य प्रसक्तेर्दोहनादिक
तं प्यता पा अग्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वेपि तस्य सर्वस्येव नित्यानुवादत्वात् न सप्तम्यर्थो विवक्षा अ

भा०
८५

तो न तत्र प्रदेयधर्मात् अप्युदिते चोत्तराधिकारावश्यते अप्युदिते चोदपि तर्हि सप्त
मी निर्देशादधिकारतयोः अधिकारात्वावगतेर्न देयधर्मा भवेत् । सप्तमप्यतीत्यस्यापि पूर्वव
देव नित्या न वा दत्तोपपत्तेः । तच्च सेषिषादिद्वयो देशेन तत्र देवतामात्रविधानादध्याध्या
कारात्वस्यापि विधौ वाच्यमेव सप्तमप्रदेयत्वमिति वाच्यं द्रव्यद्वयो देशेपि वाक्यभेदात्
देवस्याततद्वत्सप्तमीश्रुत्या विधेवानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यैव जीकारः । वस्तुतस्तु वावना
तरस्यैव तत्र वसे जीकारादधिकारात्वस्यापि विधौ न वाक्यभेद इति पापेयदिग ही तदेव विरभु
पादयोर्तद्वैतानेव ते दुलास्यफलीकतावदधिययश्चेत्यादिसिंगादृपनपविधेः प्रकृत्यापीय
योरेव दधियपते सौम्यवर्नीतौ पिप्रदेयत्वेनैवोपादेयत्वस्य घट्टव्यवस्थापितत्वादधिकारात्वा
विवक्षानुपपत्तेर्भवंति चेव प्रदेयधर्मा अपनयो वायः पशुकामः स्यात्सोमा वास्यायामिषाव
त्मानपाकुर्यात्पेसोदिष्टस्तानग्रये सनिमतेषा कपाले निर्वयेये मध्यमास्तान्विध्ववेशिपिविषय

रा०
८५

श्रुते च संयस्य विषास्तानि द्वायप्रदेविदधेः श्रुमिसत्रापि पद्यपि अयनपविध्यभावात्वंमी
तरत्वघट्टपपादितेन थापि अप्युदिते दितुल्यश्रुतिवत्वात् वत्सापाकाराश्रुतिवत्वाच्च सप्तम
यो विवक्षया प्रदेयत्वावगते प्रमाणाभावात् प्रदेयत्वानुपपत्तेर्न प्रदेयधर्मा आदित्यचरुवत्तश्च
यगाना सोमेघयसा मेवावहृतां श्रीणा ती सक्तुमिधं धिनमित्यादौ त ती या या यय प्रतीना अय
नशां प्रतिगुणात्वावगमात्सत्यपि सोमसंस्कारदेवतासं बंधोभावेन प्रदेयत्वानुपपत्तेर्न प्रदेयधर्मा
कपादकानि च प्रयो ज्ञेय मयेन श्रयरास्य सोमसंस्कारत्वेन अद्वयार्थत्वे प्रसेगपपः संस्कारकत्वा
वगते सदमथानुपपत्त्या यो गतस्य विनियोगकत्वेन न प्रदेयत्वावगतिः संस्कारत्वेण द्रव्यस्य ठत्यत्वा
तु इत्यतिशिष्ट सोमाचरोधे पपसो निवेशानुपपत्तेः । निषादस्य पत्यधिकाराभावे त ती या हो स स रा
या प्रमाणाभावावच प्रयाजशेषवदुपपत्तत्वाभावेनास्मदुक्तप्रयाजशेषस्याभावाच्च । तस्मान्नात्र प्रदे
यधर्मापर्यग्निकतानां अश्वमेवेर्देशाना पपरस्वत आलभत इति प्रकृत्य पर्यग्निकतानां न रराया मत्स

भा.स.
६६

जतीति श्रुते तयात्वा ये पात्नीवतमावपेते सि प्रकृत्या न्यत्रापि पर्यागिन क ते पात्नीव तं इत्यनेन सीति श्रुते त
त्रोभयत्रापि आद्यवाक्ये तावदेव तासंयोगप्रवरान्नालंभमात्रं विधायतेऽपि तु पागरवेत्यक्तं हि ती
ये। हीति यवाक्ये तु न पर्याग्निकरणात्तोगरीतिविधिर्पूर्वत्वफलकोक्तद्वितीयोक्तोपि पुन्यते तथात्वे
प्राकृतस्य पर्याग्निकरणादिधर्मज्ञातस्य पर्यक्तौ प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वेन त्वत्पस्येह प सो प्रदेय
त्वेन तस्मिन् प्राप्ते प्राकृतपापशौविधियमानस्य कृत्तयकारकत्वाभावेनातिदेशप्रतिबंधकत्वा
संभवात् तद्वत्भावेन प्रदपनावृत्तिसंस्कारकत्वेनैव पर्याग्निकरणादिप्राप्तेस्तस्याविधेयत्वाच्चान्वा
पर्याग्निकरणात्ते प्रयोगत्वा नरवोत्सर्गविधिः। तथात्वेत्यागस्याप्यभावेनोत्पत्तिराक्यावगते हेव तासं
बंधापत्तेः। न चोत्सर्गतिना यागमनुष्ठाप्य प्रकृतपर्याग्निकरणात्तरोत्तरत्वविधिः। तद्वत्पाद्ये गोपुतदि
धौ पात्नीवतमित्येकवचनानुपपत्तेः। पशौ तदिधानस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च तः पर्याग्निकरणात्तत्का
लपयादिभो क ह प स्यात्सर्गस्य प्राप्तस्यैवायमनुवाह इति ज्ञासेपे प्राप्ते आज्यमाग्न्यायेन पर्याग्न

राम०
६६

करणात्तपरीतिविधानेपिनात्रयशोःप्रदेयताप्रमाणाभावात्तदस्यतिवाक्यगतदेवतासंबन्धेदेव
वत्प्रदेयप्रकृतित्वेनोवोपपत्तेः। यद्यपिनात्रविशस्यनादिकंतत्तात्पर्यग्रहिकंतथापिपर्यग्निकाराणमेव
प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकतयाश्रुतपक्षोःप्रकृतित्वतात्पर्यग्राहकंसंभवतिचविशसनाद्यभावेपि
यश्चाराप्रदानमेवहृदयाद्येगानांदेवतोद्देशेनसत्त्वत्यागः। अतश्चाप्राकृतकार्यकारितानापर्य
ग्निकर्तृयांतीवतत्समस्ततीत्युक्ताश्रुत्येनशेषसंस्थापयतीतिशक्तंअपूर्वत्वेदिशेयसंस्थानपप
त्तेः। पर्यग्निकरावाक्यवपर्यग्निकरावाक्यवदितोत्तरमेवप्रमथानयामकर्तव्यताअप्रकणवि
धीयतेतत्करेतोचविशसनादिपरार्थलोपेणनागतोपेप्रमाणाभावात्तेष्वस्विष्टकृत्ययातादि
श्रुत्येनसंस्थापयतितिविधीयतेयद्यपिचप्रयाजाहावाज्यप्राप्तमेवतथापिस्विष्टकृत्यनस्यतिया
गाहावाज्यविधिनविरुध्यते। नचविशसनाभावादेवज्ज्ञेयासंभवाद्यस्यसर्वातिहवीवीत्यनेन
वस्विष्टकृत्यप्राप्त्यप्राप्तिःसंक्ता। नाशदिनिमिताभावेनतदप्राप्तेः। विशसनस्यागप्रधानसाधा

भा. ६ रस्येन अंगार्थमपि प्राप्नुयते न सति यागाद्वा ज्यविधौ रेवमप्युपपत्तेश्च ननु त्रकर्मोत्तरत्वे
 ६७ किंचित्प्रमाणमस्ति। प्रमुत्तमशेषसंस्थापदयोरनुपपत्तिरिति प्राक्षेपत्वस्य च न सति चावाह
 सि अथ वै नोपपत्तिरिति एवेत्वाद्वा न च मीप्रयाजे ज्यावानस्य तादृशमी अत्र वै नोदयो विद्यादिहिति
 वनसति यागस्य गंगारेणानुग्रहवचनेनाभावावगतेस्तस्य चापूर्वत्वमंतराण्यनुपपत्तेर्न पूर्ववाक्ये
 प्रधानापकर्षमात्रविधिरपि तदेतागतेति विधिरेवापूर्वत्वफलकः। यद्यपि चक्रियमाणास्य
 वनस्य वनति यागस्य देवतावाहनमपि नैवमाप्यते तथापि सिद्धवन्निर्देशात्पश्चाननुपपत्तेर्वावाहना
 विधिकल्पनात्पुस्तप्रधानदेवतात्वादेवावाहनाविरोधः। प्रक्षेपाभावाप्रायेण चानवम्पानुग्रहो
 क्तिः। अतश्च पूर्वकर्मणि शेषाभावेनात्यविधानानुपपत्तेर्मुक्तात्कर्मोत्तरमेवेदं श्रुत्यद्वयकर्मत
 वक्तृपक्षे वत्यस्य मयाज्ञप्रकृती केशेषसंस्थाशब्दोत्तरपूर्वस्य कर्मणो समाप्तप्रापत्तया

सप्त
 ६७

भा. ६ प ॥ श्रीमरुशायनः ॥ प्रयज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेति देशेनापि तदर्थविषयतुहश्चि
 १

भा. ८३
८२

कथंचिदनुवादावितिसिद्धसिद्धिधरुहः इति श्री खंडदेवकतौभाद्वीपिकायोनन
मस्यचतुर्थः संवत् ॥ १८ ४८ ॥ आवाहवदी १ वारमेगर श्रीराम राम कस्म राम राम

भा. ८३

॥ १८ ४८ ॥ आवाहवदी १ वारमेगर श्रीराम राम कस्म राम राम

भा. ८३
८२